

17. YÜZYIL BAŞINDAN 19. YÜZYIL ORTASINA KADARKİ DÖNEMDE ANADOLU OSMANLI ŞEHRİNDE ŞEHİRSEL YAPININ DEĞİŞME SÜRECİ

Sevgi AKTÜRE

GİRİŞ

17.yy. başından 19.yy. ortasına kadarki geniş zaman boyutu içinde Anadolu-Osmanlı şehrinde mekânsal yapının ve ona bağlı olarak fiziksel yapının değişme sürecini gösteren bir 'model' geliştirmeyi amaçlayan bu çalışmada, bir şehrin tarihsel gelişimin bir kesitindeki mekânsal yapı görüntüsünü ülke ve bölgesel ölçekte sosyo-ekonomik yapı ve örgütlenmedeki ilişkilerin bir yansıması olarak aldık.

Değişik sosyo-ekonomik yapıların doğurduğu değişik eylem yapıları, mekânda değişik konumlarda oluşurlar. Bu durum gerek yerleşmelerin niteliğini ve bölgesel dağılımını, gerekse kendi içlerindeki mekânsal yapıyı tanımlar. Burada 'mekânsal yapı', şehrsel mekâna bağlı eylemler, bu eylemler arasındaki ilişkiler ve bunların şehir mekânındaki göreceli dağılımları olarak alınmıştır. Belli bir zaman kesitinde bir şehrin fiziksel yapısı ve/veya şehir biçimi bu eylemlerin mekândaki yer seçimlerinden ortaya çıkar.

Şehir, tarımsal olmayan üretimin yapıldığı ve tüm üretimin denetlendiği, dağıtımın kontrol edildiği, belirli teknolojinin beraberinde getirdiği büyüklük, yoğunluk, farklılaşma ve bütünleşme düzeylerine varmış yerleşme türü¹ olduğuna göre, şehrin bir zaman kesitindeki mekânsal yapısı bölgesel ölçekteki ilişkilerin bir yansıması olarak ortaya çıkmaktadır. Şehrsel işlevler de şehrin bu ilişkiler sistemindeki yerine bağımlı olarak belirlemektedir. Toplumsal yapıdaki değişimler bölgesel ilişkileri etkilemekte, ortaya çıkan yeni ilişkiler sistemi ise şehrsel işlevlerde farklılaşmaları gereksinmektedir. Ancak burada önemle üzerinde durulması gereken konu, işlevsel farklılaşma veya değişimin kısa bir zaman boyutu içinde oluşmasına karşılık bunun şehrin fiziksel yapısındaki veya şehir biçimindeki yansıması çok daha geniş bir zaman boyutu içinde gerçekleşmektedir. İşlevsel değişme ile şehir biçimindeki birbirini izleyen değişme sürecinde, biçimdeki değişme açısından, bir gecikme vardır². Bazan yeni

1. Türkiye'de Kentleşme Komisyonu,
Türkiye'de Kentleşme, Ankara : Mimarlar
Odası Ankara Şubesi Yayını, 1971, s.8.

2. K. Dziewonski, Typological Problems
in Urban Geography, Abstracts, London :
20th Century International Geographical
Union, 1964, s.321.

işlev eski fiziksel yapı içinde de karşılanabilir veya şehirselsel biçimdeki değişme işlevsel değişmeden çok sonra ortaya çıkabilir. Bu süreç devamlılığı olan bir süreçtir. Belli bir zaman kesitinde bir şehrin fiziksel yapısı veya şehir biçimi, şehirde geniş zaman boyutu içinde ve farklı zamanlarda ortaya çıkan işlevsel farklılaşmaların bir sonucudur. Bu özelliğinden dolayı, şehirselsel yapının geniş kapsamlı analizinde, şehirselsel işlevler-mekânsal yapı-şehir biçimi ilişkilerini dinamik ilişkiler olarak almak zorunludur.

Bu türden geniş kapsamlı analizlerde karşılaşılan en önemli sorun yeterli bilgi bulma güçlüğüdür. Örneğin, genellikle batılı araştırmacılar tarafından yapılan ve Ortadoğu'daki şehirlerin geniş zaman boyutu içinde yapısal değişimini inceleyen araştırmalar daha çok Halep, Şam, Bağdat, Kahire gibi büyük ve ülkesel merkez niteliğindeki şehirlerde yoğunlaşmaktadır. Anadolu'daki şehirlerle ilgili bu türden sosyo-morfolojik içeriği bulunan çalışmaların sayısı ise çok sınırlıdır. Bu yazımızda farklı kaynaklardan derlediğimiz bilgi ile, örneğin Adel A. İsmail'in Arap şehirleri için yaptığı türden³, hipotetik bir model geliştirmeye ve Anadolu'daki şehirler için 17.yy. başından 19.yy. ortasına kadarki geniş zaman dilimi içinde sosyo-ekonomik yapı-mekânsal yapı-fiziksel yapı ilişkilerini saptamaya çalıştık.

Anadolu'daki şehirlerin kuruluşlarından 19.yy. ortasına kadarki geniş zaman boyutu içinde tek tek fiziksel yapılarının gelişmesi incelendiğinde bazı ortak özellikleri bulunduğu görülmektedir. Bunlardan birincisi, Anadolu Şehri için tek bir 'tip' veya 'model' bulunmaması ve farklı şehir modellerinin kronolojik bir sıra ile tanımlanabilmesidir. Örneğin aynı coğrafi konumdaki Bizans şehri ile Selçuk şehri arasında veya Selçuk şehri ile Osmanlı şehri arasında şehrin fiziksel yapısı açısından önemli farklar vardır.

Şehirselsel işlevleri ve giderek şehrin mekânsal yapısını etkileyen bölgesel ilişkilerde temel faktörler demografik özellikler (nüfusun genel dağılımı, artış hızı v.b.), doğal ve doğal olmayan kaynakların (toprak, işgücü, maden, orman v.b.) bölge içindeki dağılımı ve üretim-ulaşım-haberleşmede kullanılan teknolojik seviye olduğuna göre, Anadolu bu faktörler açısından belirgin farklılıklar gösteren coğrafi bölgelerden oluşmuştur. Yukarıda sayılan bölgesel faktörlerin sonucunda ortaya çıkan ilişkilerin tarihsel gelişimi, farklı coğrafi alanlarda önemli kültürel farkların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu ikinci özelliği dikkate alarak Anadolu'daki yerleşmelerin tümünü kapsayacak genellemelere gitmek yerine, kültürel bütünlük gösteren alanlarda bazı genellemelere gitmek yolunu seçtik ve çalışma alanımızı Trabzon-Sivas-Mersin çizgisinin batısında kalan alan olarak saptadık. Bu seçme özellikle üzerinde çalıştığımız 17.yy.-19.yy. ortası dönemi açısından geçerlidir. 15.yy. ortasında Osmanlı İmparatorluğu sınırlarına giren⁴ bu alanlardaki yerleşmelerin yapısal değişimi Osmanlı toplumunun yapısal değişimine bağımlı olarak ortaya çıkmıştır.

Her toplumda nüfus, teknoloji ve bu teknoloji ile işlenebilen kaynaklar ve bunların karşılıklı ilişkilerinden ortaya çıkan toplumsal örgütlenme göreceli bir denge içindedir. Bu denge bazan toplumda gelişen iç etmenler sonucu, bazan da dış etmenlerle bozulur. Denge durumunun bozulması yapının elemanları arasındaki ilişkiler düzenini etkileyerek toplumsal yapıda bazı değişikliklerin ortaya çıkmasına yol açar. Örneğin, Osmanlı İmparatorluğunun yükselme devrinin sonunda ulaştığı

3. Adel, A. İsmail, *Origin, Ideology and Physical Patterns of Arab Urbanization, *Etistics*, c. 33, n.195, 1972, s. 113-123.*

4. J.C. Dewdney, *Turkey, New York : Praeger, 1971, s.67(Şekil 16-a : Growth of the Ottoman Empire).*

5. I. Acaroğlu, Sosyo-Ekonomik Yapı, Özellikle Toprak Mülkiyeti Açısından Osmanlı İmparatorluğunda Mekansal Ürgüt ve Yapı, Ankara : (Tekser) 1972, s. 11-42.

6. P. Meadows, The City, Technology and History, Urbanism, Urbanisation and Change : Comparative Perspectives, P. Meadows ve E. H. Mizruchi(eds.), Reading, Mass. : Addison-Wesley, 1969, s.12.

7. G. Sjoberg, The Preindustrial City : Past and Present, New York : The Free Press, 1965, s.83.

8. I. Tekeli, Osmanlı İmparatorluğunda Şehrin Kurumsallaşmış Dış İlişkileri, Bülten, O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Araştırma ve Geliştirme Enstitüsü, c.1, n.2, 1972, s. 118.

9. E. Nümertekin, Karak Bölgelerde Ziraat, İstanbul : İstanbul Üniversitesi Ziraat Fakültesi, 1957, s.7-8.

10. M. Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, Ankara : T.T.K. Basımevi, 1971, c.2, s.231.

denge noktası 16.yy. sonundan başlayarak, ilk dönemlerde 'Celâli isyanları', 'büyük kaçgun', 'çift bozma' v.b. iç etmenlerle, 18.yy.dan sonra da daha çok dış etmenler etkisiyle, önemli yapısal değişiklikler göstermiştir⁵. Bu çalışmamızın ana amacı, seçilen zaman dilimi içinde, şehrsel yapı değişimini gösteren dinamik süreci, toplumsal değişimle olan nedensellik (sebeup-sonuç) ilişkileriyle birlikte incelemek ve bu ilişkilerin şehirlerin fiziksel gelişmelerindeki yansımalarını gösteren hipotetik model geliştirmektir.

I. 17.YY.DAN 19.YY. ORTASINA KADAR ANADOLU'DA ŞEHİRSEL NÜFUS YIĞILMASINI ETKİLEYEN ETMENLER

Tarihsel gelişim içinde şehirlerin ortaya çıkması kırsal alanda belli bir artık ürünün meydana gelmesine bağlı olduğuna göre, şehrsel nüfus yığılması süreci bir seri işlevsel ilişki olarak gösterilebilir⁶:

$$N_{ta} = f(A_t)$$

$$A_t = f(T_a)$$

$$N_{ta} = f(T_a)$$

Burada, (N_{ta}) şehrsel nüfus yığılması, (A_t) ekonomik artık ürün ve (T_a) artık ürün elde edilmesinde kullanılan teknolojiyi göstermektedir.

17.yy. ile 19.yy. arasındaki dönemde Anadolu'da artık ürün elde edilmesi için kullanılan tarımsal üretim teknolojisinin aynı seviyede kaldığı, (T_a) ile (A_t) ve (N_{ta}) arasındaki ilişkinin aynen devam ettiği görüşünden hareket ettik. Böylece şehrsel olgunun gelişme süreci içinde tanımlanması gereken işlevsel ilişki birinci eşitlikteki tarımdan elde edilen artık ürün ile şehrsel nüfus yığılması arasındaki ilişkidir.

1.1. TARIMSAL ÜRETİMDEN ELDE EDİLEN ARTIK ÜRÜN İLE ŞEHİRSEL NÜFUS YIĞILMASI ARASINDAKİ İLİŞKİ

Bütün sanayi öncesi toplumlarda şehrsel nüfus yığılmasını belirleyen temel etmen tarımsal üretim teknolojisinin imkân verdiği artık ürünün miktarı olmaktadır. Sjoberg genel olarak sanayi öncesi toplumlarda şehrsel nüfusun yüzde 10'u kadar, bazı örneklerde ise yüzde 5'den daha azı olduğunu söylemektedir⁷. Bu hipotezi Osmanlı dönemine uygulayacak olursak, tarımsal artık ürünün şehirdeki kontrol gurupları tarafından alınmasını sağlayan işleyiş vergilendirme sistemi olduğuna göre, reaya (köylü) dan alınan öşür, yani ürettiği tarımsal ürünün 1/10'u olarak alınan devlet payı bu bakımdan çok anlamlıdır⁸. Anadolu'nun iklim ve toprak koşullarında nadas zorunlu olduğuna göre⁹ her yıl ekilebilen alanın ancak yarısından ürün alınabildiği kabul edilirse şehirlere nakledilebilecek artık ürün, toplam tarımsal üretimin 1/20'si veya yüzde 5'i olmaktadır ve geri kalan tarımsal ürün kırsal alanda kalmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğunda artık ürünün devlet tarafından vergi yoluyla alınan kısmı 'öşür' (ondabir) adını almış olmasına rağmen, bu oranın örneğin Karaman eyaletinde 1/2'ye kadar çıktığını görüyoruz¹⁰. Bu bize bölgeler arasında şehrsel nüfus yığılma oranlarında farklılaşma olabileceğini göstermektedir. Şehirlerdeki kontrol gurupları tarafından

toplanan artık ürünün miktarını etkileyen diğer etmenler Anadolu'daki iklim koşulları nedeniyle tarımdaki verimin dalgalanması, sürgün çıkarmak yoluyla tarımsal işgücünün değişmesi ve daha da önemlisi Anadolu'da tarım yapılan toprakların vaha özelliğine sahip olmasıdır.

"Vahalar, vadilerde ve çukurlarda alçak toprak tabakasıyla örtülü, sulama imkânlarına ve ulaşımaya elverişli yerlerdir. Buralarda işlenmiş topraklar, büyük stepier, arızalı dağlar ve ormanlarla birbirlerinden ayrılmışlardır. Böyle bir vaha tipi tarımsal yapı, birçok halde bu dönemin ulaşım teknolojisi içinde bile, tarımsal artı ürünün nakledilmesine imkân olan alandan daha küçük alanlardan bu alanı kontrol eden şehire artık ürün nakline sebep olmaktadır. Bu nedenle bu teknolojik düzeyde ulaşılacak şehirselleşme (20000) ulaşılabilir değildir."¹¹ Aynı nedenlerle, ana ulaşım ve uzun mesafe kervan yolları üzerinde bulunan şehirlerde ise, ticaretin gelişmiş olması ve ulaşım kolaylığı nedeniyle kontrol alanı daha büyük, buna bağlı olarak şehirselleşme nüfus yığılması daha büyük değerlere (30000) ulaşabilmektedir.

Anadolu'daki yol ağı farklı tarih dönemlerinde önemli değişikliğe uğramış ve bu yollar üzerinde bulunan yerleşmeler yol önemini kaybedince ona bağlı olarak önemlerini kaybetmişlerdir. Örneğin Roma ve daha önceki dönemlerde çok önemli bir kültür ve ticaret merkezi olan Apameia, Bizans döneminde üzerinde bulunduğu büyük doğu ticaret yolunun önemini kaybetmesi üzerine gerileyerek bölge ölçeğindeki işlevsel kademelenmede üçüncü hatta dördüncü sıraya düşmüş¹² ve büyük ölçüde nüfus kaybetmiştir. Selçuklular, özellikle de Beylikler ve Osmanlıların yükselme dönemlerinde ise Anadolu'daki doğu-batı ticaret yollarının gelişmesiyle ticaret hayatı canlanmış, ana yollar üzerindeki şehirler ulaşım kolaylığı nedeniyle daha büyük bir alanın artık ürününü toplar hale gelmiştir. Şehirlerde nüfus artmış ve şehirselleşme alan genişleyerek tepe üzerindeki etrafı surlarla çevrilmiş küçük yerleşme ticaret yolunun geçtiği düzlüğe doğru yayılmıştır. Manisa, Kütahya, Tokat ve Çorum bu süreci açık olarak göstermektedir. İncelediğimiz dönemde, Anadolu'da, tarımsal artık ürün akımı ile yönetsel kademelenme arasında büyük bir paralellik vardır.

1.2. YÖNETİMSEL YAPI İLE ŞEHİRSELLEŞME NÜFUS YIĞILMASI ARASINDAKİ İLİŞKİ

Bütün ortaçağ ekonomilerinde olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğunda ekonomi tarıma, ana üretim aracı olan toprağın mülkiyeti ise Osmanlı Devletinin askeri yapısına da uygun olan ve dirlik denilen örgütlenmeye dayanıyordu. Bir ülke fethedildiğinde buranın toprakları, nüfusu, kaç hane olduğu ve gelirleri defterlere yazılır ve bu topraklar gelirlerine göre 'timarlara' ayrılarak askeri görev karşılığında sipahilere dağıtılırdı. Gelirleri fazla olan topraklar 'has' ve 'zaamet' olarak ayrılır ve daha büyük kumandanlara veya sultanın ailesine verilirdi. Bu işleyişin Osmanlı devletine, Selçuk devletinden geçtiği anlaşılmaktadır.¹³ Dirlik sahipleri kendilerine ayrılan topraklar üzerinde çalışan köylülerin ödemek zorunda oldukları vergileri kendileri toparlarlardı, buna karşılık her biri savaş sırasında, gelirlerine göre saptanan bir miktar 'cebeli' (silahlı asker) göndermek zorundaydılar.¹⁴

Osmanlı toplumunda tarımsal toprakların büyük bir kısmı bu şekilde örgütlenmiştir. Bu tür topraklara 'miri' topraklar

11. I. Tekeli, Osmanlı İmparatorluğunda Şehrin Kurumsallaşması ve İlişkileri, Bülten, O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Araştırma ve Geliştirme Enstitüsü, c.1, n.2, 1972, s. 119.

12. W.M. Ramsay, 'The Historical Geography of Asia Minor', Amsterdam : Adolf M. Hakkert, 1962, s. 74-75.

13. F. Köprülü, Osmanlı Devletinin Kuruluşu, Ankara : T.T.K. Yayını, 1959, s. 109 ve İ.H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, Ankara : T.T.K. Yayını, 1961, s. 504.

14. S. Aksoy, Türkiye'de Toprak Meselesi, Ankara : Gerçek Yayınevi, 1971, s.20-21.

15. S. Aksoy, *Türkiye'de Toprak Meselesi*,
Ankara : Gerçek Yayınevi, 1971, s.22.

16. S. Aksoy, *Türkiye'de Toprak Meselesi*,
Ankara : Gerçek Yayınevi, 1971, s.43.

17. M. Çadırcı, "Tanzimata GİRerken
Türkiye'de Şehir İdaresi," Ankara :
D. T. C. F. (basılmamış doktora tezi),
1972, s.136.

18. S. Aksoy, *Türkiye'de Toprak Meselesi*,
Ankara : Gerçek Yayınevi, 1971, s.44.

19. H. Avni, *Roaya ve Köylü*, İstanbul :
Tan matbaası, 1941, s.47-50.

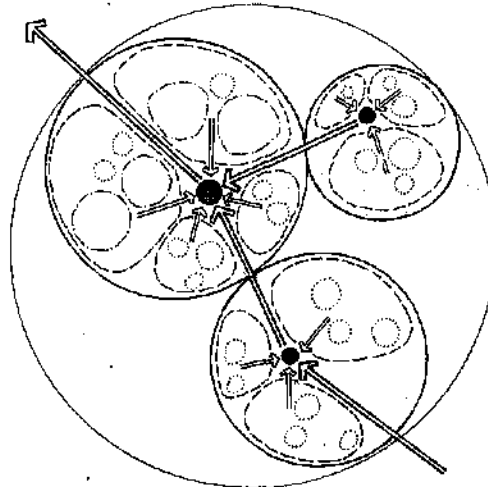
20. M. Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih
Deyimleri ve Terimleri*, İstanbul : 1971,
c.2, s.639.

denilmektedir. Bu toprakların çıplak, kuru mülkiyeti devlete aittir, dirlik sahipleri bu toprakların mülkiyetine sahip değildirler¹⁵. Böylece Padişah, saray çevresi ve yüksek kademedeki devlet memurlarından meydana gelen yönetici kadro aynı zamanda ana üretim aracı olan toprağı, veya başka bir deyişle vergi toplama yoluyla topraktan elde edilen artık ürünü kontrol etmektedir.

Osmanlı toplumunda dirlik sistemi 14. ve 15.yy.larda hakim toprak sistemi olarak uygulanmıştır. Ancak bu sistemin 15.yy. sonlarından başlayarak yavaş yavaş bozulmaya ve yerini 'iltizam usulü' denilen başka bir sisteme terkettiği görülür¹⁶. 16.yy. ortalarından sonra devletin başlıca gelir kaynağı kırsal alandan toplanan vergi olmuştur. Taşradaki sipahi ve sancak beyleri saraya karşı günden güne artan yükümlülüklerini yerine getirmek için reayaya daha fazla baskı yapmaya, bunun sonucu olarak da köylüler topraklarını bırakarak şehirlere göç etmeye başlamışlardır. Kırsal alanlardan şehirlere göçü durdurmak için girişilen bütün çabalara rağmen "bu göç (19.yy. ortasında) Tanzimatın ilânı sırasında da olanca hızı ile devam ediyordu"¹⁷. Bunun yanında timar ve zeamet sahipleri de, timarları başına bir vekil bırakarak İstanbul'a ve diğer büyük şehirlere göç etmeye başlamışlardı. Şehirlerde ticaret hayatı geliştikçe ve para ekonomisi hakim olmaya başladıkça, bazı sipahi beyleri de, bu gelişme döneminde sosyal bir değişme geçirerek, şehir ve kasabalara yerleşmişler ve ticaretle uğraşmaya başlamışlardır¹⁸. Zaman zaman çıkan fermanlarda, timar beylerinin buldukları sancaklardan ayrılmamaları emredilmekteydi. Ancak bu kanunlara rağmen timar sahiplerini yerlerinde tuturtmak mümkün olamıyordu¹⁹.

Böylece yönetsel kademelenme içinde bir üst kademe merkez aynı zamanda alt kademenin artık ürününü kontrol eden birimleri de içinde bulundurmaktadır. Örneğin timar sahipleri köylerde değil eyalet veya sancak merkezleri olan büyük ticaret şehirlerinde oturmakta, eyalet veya sancak merkezlerinde has veya zeamet sahibi padişah ve yüksek dereceli devlet memurları ise İmparatorluk merkezi olan İstanbul'da oturmaktaydılar (Şekil 1). Bu işleyişin önemli sonuçlarından biri 17.yy. başından başlayarak Tanzimatın ilânına kadar devam eden 'mütesellimlik' kurumudur²⁰. Bu

İSTANBUL'A ARTIK ÜRÜN AKIMI

- EYALET SINIRI
- SANCAK SINIRI
- SUBAŞI KONTROL ALANI
- SİPAHİ KONTROL ALANI (TİMAR)
- PADIŞAH HÂSİ
- EYALET MERKEZİ (PAŞA SANCAĞI)
- SANCAK MERKEZİ
- ARTIK ÜRÜN AKIMI YÖNÜ
- ← UZUN MESAFE TİCARET YOLU

Şekil 1 Yönetimsel kademelenme ile tarımsal artık ürün akımı arasındaki ilişki şeması

21. M. Çadırcı, "Tanzimata Girerken Türkiye'de Şehir İdaresi," Ankara : D.T.C.F., (basılmamış doktora tezi), 1972, s.47-50.

22. Ü.L. Barkan, Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi, Tanzimat I, İstanbul : 1940.

* Örnek çalışmalarında, 1972-73 ders yılı kış döneminde seçmeli ders olarak açtığımız 'CP.553-Structure of the Turkish City' dersinde öğrenciler tarafından hazırlanan raporlardan geniş ölçüde yararlanılmıştır.

23. M. Aktepe, 18. Asrın İlk Yarısında İstanbul'un Nüfus Mes'alesine Dair Bazı Vesikalar, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, c.9, n.13, 1958, s.1-30.

24. Osman Nuri, Necelle-i Umur-u Belediye, İstanbul : 1922.

25. Muhtarlık teşkilatı da 1829'da ilk defa İstanbul mahallelerinde kurulmuş, Anadolu'daki şehir ve kasabalara uygulanması ise 1833-1836 yıllarında olmuştur. (M. Çadırcı, Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme, Bellekten, c.34, n.135, 1970, s.409-420.)

dönemde mütesellimler sancakları ya bir paşa veya mutasarrıf, veya devlet hazinesi adına idare eden memur durumundaydılar. Böylece iki ayrı kaynaktan tayin olunan mütesellimlerin ana görevi İstanbul'da oturan yönetici adına Anadolu'da tayin edildiği sancakta vergi toplamaktı²¹.

Geleneksel Osmanlı timar sistemi, 1858'de 'Arazi Kanunnamesinin' çıkarılmasına kadar devam etmiştir²². Burada saptanmaya çalışılan ilişki Osmanlı döneminde, özellikle 17.yy.dan 19.yy. ortasına kadarki zaman dilimi içinde, yönetsel ve işlevsel kademelenme ile şehrsel nüfus yığılması arasındaki ilişkidir (Şekil 2).

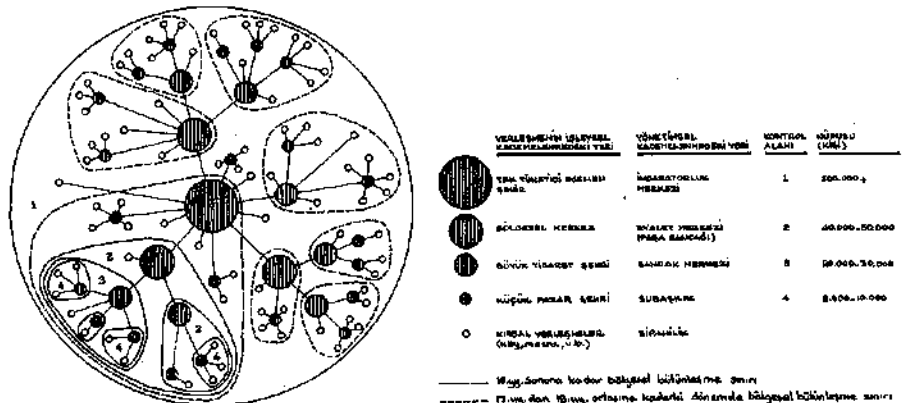
1.3. ŞEHİRSSEL NÜFUS YIĞILMASI : ÖRNEK ÇALIŞMALARI *

Yukarıda iki bölüm halinde göstermeye çalıştığımız ilişkileri bu bölümde bazı örneklerle saptamaya çalışacağız. Seçtiğimiz örnekler, incelediğimiz dönemde yönetsel kademelenmede tarımsal artık ürünün kontrol merkezleri olan sancak merkezleri ve işlevsel kademelenmede büyük ticaret şehri niteliğindeki yerleşmelerdir. Bütün Anadolu şehirleri için model niteliğindeki ülkesel merkez, İstanbul şehri, bu çalışmanın dışında bırakılmıştır. Gerçekte, özellikle yönetsel yapıda, Osmanlı toplumu için geliştirilen her yeni model ilk defa İstanbul'da sonra Anadolu şehirlerinde uygulanmıştır. Örneğin kırsal alanlardan şehirlere göçü önlemek için çıkarılan tedbirler ilk defa İstanbul şehrinde uygulanmıştır²³. Aynı tedbirlerin daha sonraki yıllarda Anadolu'daki şehirlere de uygulandığını görüyoruz²⁴. Bu konuda örnekleri çoğaltmak mümkündür²⁵.

Bu bölümde incelenen şehirlerin tümü Şekil 1'deki ilişkiyi saptamak üzere seçilmişlerdir.

Örnek 1. MANİSA: 14.yy. başında, Anadolu Selçuklularının dağılması döneminde, Manisa ve çevresinde Türkmen beylerinden Saruhan Bey beyliğini ilân etmiş ve Manisa'yı beylik merkezi yapmıştı. 15.yy. başında ise şehir Osmanlıların eline geçmiş ve 19.yy. ortasına kadar da Anadolu eyaletine bağlı bir sancak merkezi olarak kalmıştır.

Şehir Saruhanoğulları ve Osmanlılar döneminde büyük gelişme göstermiş, Manisa dağı eteğinde kurulan eski yerleşme, Saruhanoğulları döneminde ovaya doğru kuzey yönünde gelişmiş, Osmanlılar döneminde ise daha da genişleyerek düzlüğe inmiş ve doğu-batı doğrultusundaki ticaret yoluna paralel bir büyüme

Şekil 2 Yerleşmelerin işlevsel kademelenmesi ve mekânsal dağılım şeması

26. İ. Gökçen ve Ç. Uluçay, *Manisa Tarihine Genel Bakış*, İstanbul : 1939. Kitapta bu eserlerin isimleri ve yapılaş tarihleri ile ilgili geniş bilgi verilmiştir.

27. 14.yy. Anadolu'da lonca sisteminin en parlak dönemidir. (S.D. Goitein Cairo : An Islamic City in the Light of the Geniza Documents, Middle Eastern City, I. M. Lapidus (ed.) University of California Press, 1969, s.94) 1768'den sonra Hıristiyan esnafın ayrı loncalar kurabilmesi (M.Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyim ve Terimleri*, İstanbul : 1971, c.2, s.370), Anadolu'daki lonca sisteminin 18.yy. ortalarında iyice bozulduğunu gösteren bir olay olarak alınabilir.

28. M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, Ankara : T.T.K. Basımevi, 1971, c.2, s.180.

29. Ç. Uluçay, *17.yy. da Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul : 1955. Kitapta bu süreç belgeleriyle anlatılmaktadır.

30. Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*, Türkçeleştiren : Zuhuri Danişman, İstanbul : Z. Danişman Yayınevi, 1971, c.13, s.71-76.

31. Ç. Uluçay, *Manisa, İslam Ansiklopedisi*, c.7, s.292.

32. Ç. Uluçay, *17.yy.da Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilatı*, İstanbul : 1943. Kitapta pamuk ürünü ve dokumacılık ile ilgili olarak gelişen şehirsel örgütlenme geniş bir şekilde anlatılmaktadır.

33. İ. Gökçen, *16. ve 17.yy.larda Manisa'da Deri Sanatları Tarihi*, İstanbul : 1945. Kitapta dericilikle ilgili eylem kollarının işlevsel ilişkileri geniş bir şekilde anlatılmaktadır.

34. Şekil 3 çizilirken Ç. Uluçay'ın *17.yy.da Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilatı* kitabındaki haritaya ilaveler yapılmıştır.

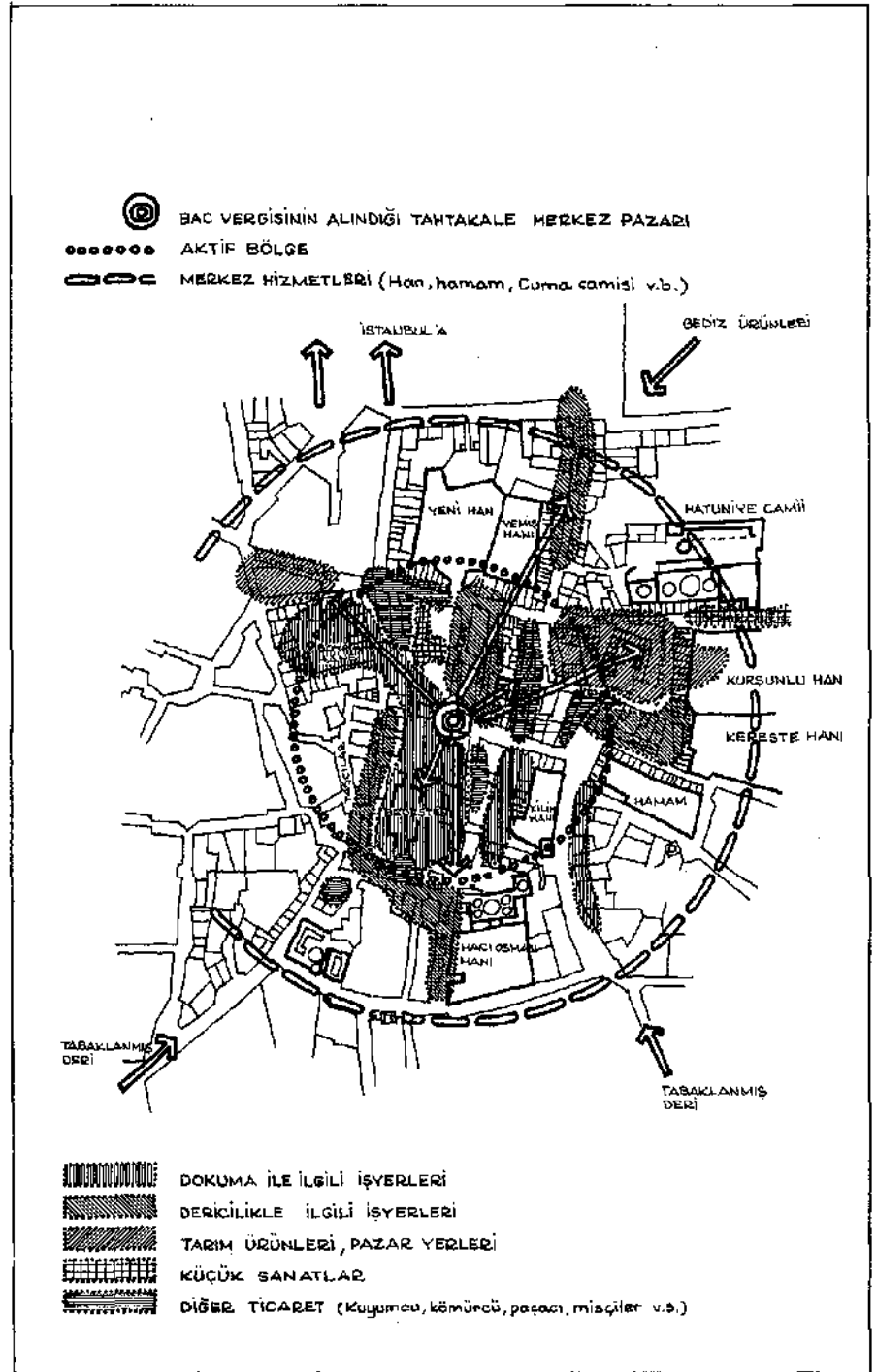
göstermiştir. Ancak, şehirdeki büyük vakıf eserlerinin çoğu 15.yy. ve 16.yy.da şehir şehzadeler sancığı (Paşa sancığı) iken inşa ettirilmiştir²⁶. Bu dönem, kırsal alandan vergi yoluyla elde edilen artık değerlerin sancak merkezinde oturan kontrol gruplarının elinde toplandığı dönemdir ve İstanbul'a artık ürün akımı yoğun bir durum kazanmamıştır. Bu yüzyıllarda şehirdeki esnaf-ahi örgütleri çok katı kuralları içinde loncalar biçiminde örgütlendikleri için²⁷, üretici olmayan kontrol gruplarının elinde biriken kapital, ticaret ve küçük sanatlar gibi üretici eylemlere aktarılamamış, bunun yerine üretime katkısı olmayan ve işletme giderleri çok büyük olan vakıf işletmelerine yatırılmıştır. Ticaret hayatına girmek devletin koyduğu ağır vergiler nedeniyle de oldukça zordu²⁸. 15. ve 16.yy.ları kapsayan fetihler döneminde kontrol gruplarının elindeki artık değer birikimini arttıran önemli nedenlerden birisi savaşlardan elde edilen ganimetler, bir diğeri de bu dönemde gelişmiş olan doğu-batı ticaretinden alınan gümrük vergileri olmalıdır. Osmanlı devletinin bu toplumsal yapı özelliğinin şehrin fiziksel yapısındaki yansımaları bu dönemde yapılmış büyük ve anıtsal vakıf yapılarıdır. Yazımızda incelediğimiz örneklerin hepsinde ve diğer Anadolu şehirlerinde bu süreci aynı nedensellik ilişkileri içinde izlemek olanağı vardır.

17.yy. ve 18.yy.da yönetsel işleyişte meydana gelen değişiklikler sonucunda sancak mütesellimler tarafından idare edilmiş ve bu yeni idare şekli yerel idarenin ve şehirdeki nüfuzlu ailelerin güç kazanmasına, 'ayanlık' kurumunun ortaya çıkmasına yol açmıştır²⁹.

Şehrin fiziksel yapısına gelince, 17.yy.da 'iç kale' şehrin güneyinde, tepe üzerinde kurulmuş, içinde 30 ev, 1 cami, 2 sarnıç, 1 ambar ve 1 cephanelik bulunan küçük bir yerleşmedir. 'Aşağı kale' ise beşken şeklinde ve harap durumda olup içinde 40-50 kadar bağ evi bulunmaktadır. Asıl şehir, dağın kuzey eteklerinde ve düzlükte kurulmuş 60 mahalle (6660 ev ve saray) büyüklüğünde, büyük hanlar, 3360 dükkan, bedesten, saraçhane, kavafhane ve kale altı çarşıları olan büyük bir yerleşmedir³⁰. Bu sayılardan şehir nüfusunun 17.yy.ın ortalarında 33 000 kişi kadar olduğu anlaşılmaktadır. Başka kaynaklara göre ise şehirde 16.yy. başında 38 mahalle varken, bu sayı 17.yy. başında 44'e 17.yy. sonunda ise 54'e çıkmıştır³¹. Bu verilerden 17.yy. başından sonuna kadar nüfusun 25 000-30 000 kişi arasında dalgalanma gösterdiğini söyleyebiliriz.

Bu dönemde halk kazancını genellikle el tezgâhlarında dokudukları kumaşlardan ve dericilikten sağlamaktaydı. Saruhan Sancığı sınırlarına giren verimli ovalarda pamuk ekiminin yapılması, bu alanın kontrol merkezi olan Manisa şehrinde 17. yy.da dokumacılık kollarının (bez, çulha, boğas gibi v.b.) ve boyama işlerinin gelişmesine yol açmıştır³². Şehrin mekânsal yapısını etkileyen bir diğer iş kolu da dericilik ve buna bağlı dabaklar, diliciler, mutafalar, ayakkabıcılar zanaat kollarıdır³³. Çarşıda dikkati çeken yapılar, bedesten, bezzeshane, kazılıhane ve boyahane idi. Bedestenin hemen yanında ise 17.yy.da Sipahi pazarı kurulurdu. Üzerinde ticaretin yer aldığı sokaklar hep bir pazarla son bulurdu. Farklı eylemlerin yer seçiminde çarşının işleyişindeki işlevsel ilişkiler ön planda gelmektedir (Şekil 3)³⁴.

17. ve 18.yy.lar boyunca sancak içinde ve dışında bağ gösteren ayaklanmalar kırsal alanlardan halkın büyük kitleler halinde yer değiştirmesine sebep oldu. 'Büyük kaçkun'

Şekil 3 17. YY.da Manisa şehir merkezi
 Kaynak : Ç. Uluçay, 17.YY.da
 Manisa'da Ziraat, Ticaret ve
 Esnaf Teşkilâtı, İst. 1943

denilen bu olay Osmanlı devletinin toplumsal yapısında olduğu kadar Manisa sancağının sosyo-ekonomik yapısında da büyük sarsıntılar yapmıştır. Ancak büyük ve verimli bir tarımsal alanın artık ürününü kontrol eden Manisa şehri bu dönemde büyük bir nüfus kaybına uğramamıştır. Bunun önemli nedenlerinden biri şehirde gelişmiş ve örgütlenmiş bir ticaret eyleminin varlığı ise, bir diğer nedeni de 18.yy. ortalarında yerli ayanlardan Karaosmanoğlu ailesinin şehir yönetimine hakim olması ve şehirde bu dönemden sonra güvenliğin sağlanması, büyük olayların çıkmaması gösterilebilir. Kaynaklarda, 19.yy. ortalarında şehir nüfusu 25 000 kişi kadar³⁵, ve 19.yy. sonuna doğru ise 35 000 olarak³⁶ saptanmıştır. Şehrin yönetsel kademesindeki yeri ise,

35. C. Texier, *Asie Mineure*, Paris : Firmin-Didot, 1882, s.265.

36. V. Guinet, *La Turquie d'Asie*, Paris: Ernest Leroux, 1894, c.3, s.536.

37. F. Akbal, 1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdari Taksimat ve Nüfus, *Bellekten*, c.15, n.60, 1951, s.620.

38. V. Guinet, *La Turquie d'Asie*, Paris: Ernest Leroux, 1894, c.1'in eki olan 'İdari Bölünme' haritası.

39. İ.H. Uzunçarşılı, Germiyan Oğulları, *İslam Ansiklopedisi*, c.4, s.767.

40. W.M. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor*, Amsterdam : Adolf M. Hakkert, 1962, s.168.

41. F. Taeschner, *Das Anatolische Wegenetz nach Osmanischen Quellen*, Leipzig : 1924(Harita).

42. İ.H. Uzunçarşılı, Germiyan Oğulları, *İslam Ansiklopedisi*, c.4, s.770.

43. İ.H. Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, İstanbul : Devlet Matbaası, 1969,s.72.

44. M. Yeşil, *Kütahya İlinin Kısa Tarihi*, İstanbul : 1938, s.16'da bu eserlerin adları ve yapıldığı tarihleri verilmektedir.

45. M. T. Gökbilgin, *Kütahya, İslam Ansiklopedisi*, c.6,s.1120.

46. M.T.Gökbilgin, *Kütahya, İslam Ansiklopedisi*, c. 6, s. 1121.

47. Katip Çelebi, *Cihannüma*, s. 632.

48. *Evllya Çelebi Seyahatnamesi*, Türkçeleştirilen : Zuhuri Danişman, İstanbul : Z.Danişman Yayınevi, 1971, c.13, s.49-50.

49. C. Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern*, Hamburg : 1837, c. 3, s. 135-137.

17.yy.da 'paşa sancığı' iken 1830'daki nüfus sayımına göre Anadolu eyaletine bağlı bir sancak merkezi³⁷, 19.yy. sonunda ise İzmir vilayetine bağlı sancak merkezi (mutasarrıflık) olarak gözükmektedir³⁸. Bu verilere göre şehrsel nüfus yığılması, 17.yy.dan 19.yy. ortasına kadarki dönemde,25-30 000 kişi olarak dengelenmiş ve şehir, büyük ve verimli bir alanın kontrol merkezi olarak, 'büyük ticaret şehri' ve 'yerel merkez' olma niteliğini korumuştur. İncelediğimiz dönemde şehrsel yapı görünümü, oldukça statik ilişkiler göstermekte, bunun yansıması olarak da şehrin mekânsal ve fiziksel yapısında önemli bir değişme izlenmemektedir.

Örnek 2. KÜTAHYA : Anadolu Selçuklu İmparatorluğunun yıkılışından sonra Kütahya ve çevresinde kuvvetli duruma gelmiş olan Germiyan aşireti, 15.yy.a kadar kendi bağımsız beyliklerini korumuşlardır. Karamanoğullarından sonra en kuvvetli beylik olan Germiyanlar, ilk yerleştikleri Kütahya'yı kendilerine beylik merkezi yapmışlardır³⁹.

Germiyanogulları döneminde bölge pek bir değişikliğe uğramamış, örneğin Bizans dönemindeki yol güzergâhı değişmemiş⁴⁰, şehir 16.yy. sonuna kadar da kuzey-güney doğrultusundaki İstanbul-Konya-Adana-Şam ana ticaret yolu üzerinde bulunmuştur⁴¹. 14. yy.da Germiyanlar, Menderes nehri yoluyla Ege denizine dokuma ve şap nakletmişler ve komşuları olan Karaman beyliği ile Kütahya-Konya yoluyla ticari ilişkilerde bulunmuşlardır⁴². Batıdaki uç beyliklerinden biri olarak da Bizans topraklarına yaptıkları devamlı akınlardan ganimetler almışlar ve Bizans şehirlerini vergiye bağlayarak gelirlerini arttırmak yoluna gitmişlerdir. Örneğin o dönemde bir Bizans şehri olan Philadelphia (Alaşehir) dan alınan cizye ile Vâcidiye medresesi yapılmıştır⁴³. Ticaret yoluyla gelişen ekonomisinin getirdiği artık ürün şehrin nüfus kazanmasına yol açmış, şehrsel alan doğuya doğru büyüyerek yoğun olarak sur dışına çıkmış ve bu gelişen şehrin sur dışındaki çekirdeği hemen kalenin bulunduğu tepenin kuzeydoğu eteğindeki, ticaret ve zanaat eylemlerinin yoğunlaştığı merkez olmuştur. 14.yy.da yapılan vakıf yapılarının çokluğundan bu dönemde şehire yoğun bir artık ürün akımı olduğu anlaşılmaktadır⁴⁴.

Germiyanogulları Beyliği 14.yy. sonunda Osmanlı Beyliğinin gelişmesine paralel olarak gerilemiş ve 1381'de Kütahya, bir sancak olarak, Osmanlılara katılmıştır⁴⁵. 15.yy. ortasına kadar Anadolu eyaletine bağlı bir sancak merkezi iken, şehir o tarihten sonra 'eyalet merkezi' (Paşa sancığı) olmuş ve beylerbeylik kurumunun devam ettiği sürece yönetsel kademelenmedeki yerini korumuştur⁴⁶. Anadolu eyaleti sınırları içinde kalan geniş bir tarımsal alanı kontrol eden yönetsel merkez niteliğinden dolayı 15.yy. ortasından başlayarak Kütahya şehri önemli bir yönetsel ve ekonomik bütünlük kazanmıştır.

16.yy. başlarında Kütahya'da 25 kadar Türk mahallesi, ayrıca Ermeni ve Rum mahalleleri olduğu⁴⁷, 17. yy. ortasında ise 34'ü Türklerin, 3'ü Rumların, 3'ü de Ermenilerin oturduğu 40 mahallede 7000 ev, 17 han ve 860 dükkân ile birçok cami, hamam, çeşme ve okul bulunduğu yazılmaktadır⁴⁸. Böylece 17. yy. ortasında nüfusun 35 000 kişi kadar olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlılar devrinde, 16. yy.dan başlayarak 19 yy. ortasına kadar şehirde çok sayıda vakıf yapısının yapılması, kırsal alandan toplanan artık değer miktarını göstermesi açısından önemlidir. Şehirdeki nüfus yığılmasının da 16. yy.dan başlayarak artış gösterdiğini ve 17. yy.ortasında 7000 olan ev sayısının 18. yy. ortasında 11 000'e çıkması⁴⁹ nüfusun

yaklaşık olarak 55 000 kişiye çıktığını göstermektedir.

19. yy. ortalarında Anadolu eyaleti değişik yönetsel bölünmeye uğramış ve 1867'de eyalet merkezliği Bursa'ya geçmiş, Kütahya da sancak merkezi olarak yönetsel kademelenmede bir alt kademeye düşmüştür⁵⁰. Bunun nedenlerini Osmanlı toplumunun geçirdiği sosyo-ekonomik değişmelere paralel olarak şehir ekonomisindeki gerilemede aramak gerekir. 17. yy.da İstanbul-Konya-Şam ana ticaret yolunun daha doğudan geçerek şehre uğramaması⁵¹, ticaret hayatının gerilemesine önemli bir neden olurken, 19. yy.da Anadolu'nun endüstrileşmiş Avrupa ülkeleri için iyi bir pazar durumuna gelmesi, Anadolu şehirlerindeki zanaatlerin gittikçe gerilemesine yol açmıştır. Örneğin 18. yy. başında İznik'teki atölyelerin kapatılmasından sonra Kütahya'da önemli bir ekonomik eylem kolu haline gelen çinicilikte⁵², Avrupa'dan ithal edilen çinko ve fayans nedeniyle talep azalmış ve bu eylem kolu gerileme göstererek 19.yy.da atölye sayısı 12'ye ve 20.yy.ın başında 2'ye düşmüştür⁵³.

Sosyo-ekonomik yapıdaki değişmelerin en belirgin yansıması şehrsel nüfus yığılmasında görülmektedir. 19.yy.da şehrsel nüfus yığılmasında bir dalgalanma olmuş ve nüfus 1871'de 33 166, 1874'de 41 563 olmuş, 1885'de ise 26 290'a düşmüştür⁵⁴. Yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra kurulan Redif askeri organizasyonuna bağlı yerleşik düzendeki askerlerin⁵⁵ ve onlarla birlikte gelen bazı Macar ve Leh subaylarının sarayın emri ile kışla civarına yerleştirilmesi geçici olarak nüfusun artmasına yol açmıştır⁵⁶. 19.yy. sonunda ise nüfus 22 000'e düşmüştür⁵⁷.

Elimizdeki verilere göre 17.yy.dan 19.yy. ortasına kadarki dönemde, yönetsel ve işlevsel kademelenmedeki yerine bağımlı olarak, Kütahya şehrinde nüfus büyük dalgalanmalar göstermiştir. Şehir eyalet merkezi olarak, Anadolu eyaleti gibi çok büyük bir alanın artı ürününü kontrol ettiği dönemde, şehrsel nüfusta büyük bir artış olmuş, 19.yy. ortalarında ise yönetsel ve işlevsel kademedeki yeri bir alt kademeye düşmüş, bölgesel merkez niteliğini kaybetmiş ve büyük nüfus kaybına uğramıştır.

Örnek 3. ÇORUM : Şehir 14.yy. sonunda Osmanlıların topraklarına katılmış ve yönetsel kademelenmede Sivas eyaletinin sancak merkezlerinden biri olarak yerini 19.yy. ortalarına kadar korumuştur⁵⁸. Osmanlıların ilk dönemlerinde şehzadelerin çoğunun Amasya'da yaşaması, Ankara-Amasya yolu üzerinde bulunan Çorum'un önem kazanmasını etkilemiş olmalıdır. 16.yy.da şehirde birçok cami, hamam, v.b. kamu yapılarının yapılması⁵⁹ bu yüzyılda şehrin nüfus kazandığını kanıtlamaktadır.

17.yy.da şehirde 42 mahallede 4300 ev, 300 dükkan, 7 han olduğu yazılmaktadır⁶⁰. Bu sayılara göre bu tarihte şehirdeki nüfus yaklaşık olarak 20 000 kişi olmalıdır. Bu dönemde şehrin fiziksel gelişmesi Ankara-Amasya yolu üzerindeki merkez çevresinde olmuştur. Çorum şehrinin fiziksel yapısı Osmanlı dönemindeki düzlükteki şehir-ticaret yolu ilişkisini gösteren tipik örneklerden biridir. 1890 yılında çizilen şehir planı daha eski dönemlerden kalan kale-kervan yolu-şehir merkezi ilişkilerini açık olarak göstermektedir (Şekil 4). Çorum'da günümüze kadar gelen yapıların zamanlaması yapılmış şehir fiziksel gelişmesinin ilk etapta, 13-16 yy. döneminde, kale ile Ankara-Amasya yolu üzerinde gelişen şehir merkezi çevresinde olduğu anlaşılmaktadır. 17.yy.da şehir ticaret yolu boyunca güneye ve doğuya, 18. ve 19.yy.da da kuzeye doğru

50. V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, Paris: Ernest Leroux, 1894, c.1'e ekli harita ve M.T.Gökbilgin, *Kütahya, İslam Ansiklopedisi*, c.6, s.1123.

51. F. Taeschner, *Das Anatolische Wegenetz nach Osmanischen Quellen*, Leipzig : 1924 (Harita).

52. İlk olarak Kütahya'da çanak çömlek imal edildiğini 1608 tarihli bir fermanın öğreniyoruz. 1716'da İznik'deki çini imalathaneleri eylemlerini durdurduktan sonra Kütahya'da bu eylem kolu oldukça gelişmiştir. (R. Anhegger, *Çini, İslam Ansiklopedisi*, c.3, s.432-433).

54. *Kütahya İli Yıllığı*, Ankara : 1967, s.75.

55. M. Çadircı, "Tanzimata girerken Türkiye'de Şehir İdaresi," Ankara, D.T.C.F., (başlanmamış doktora tezi), 1972, s.16-22.

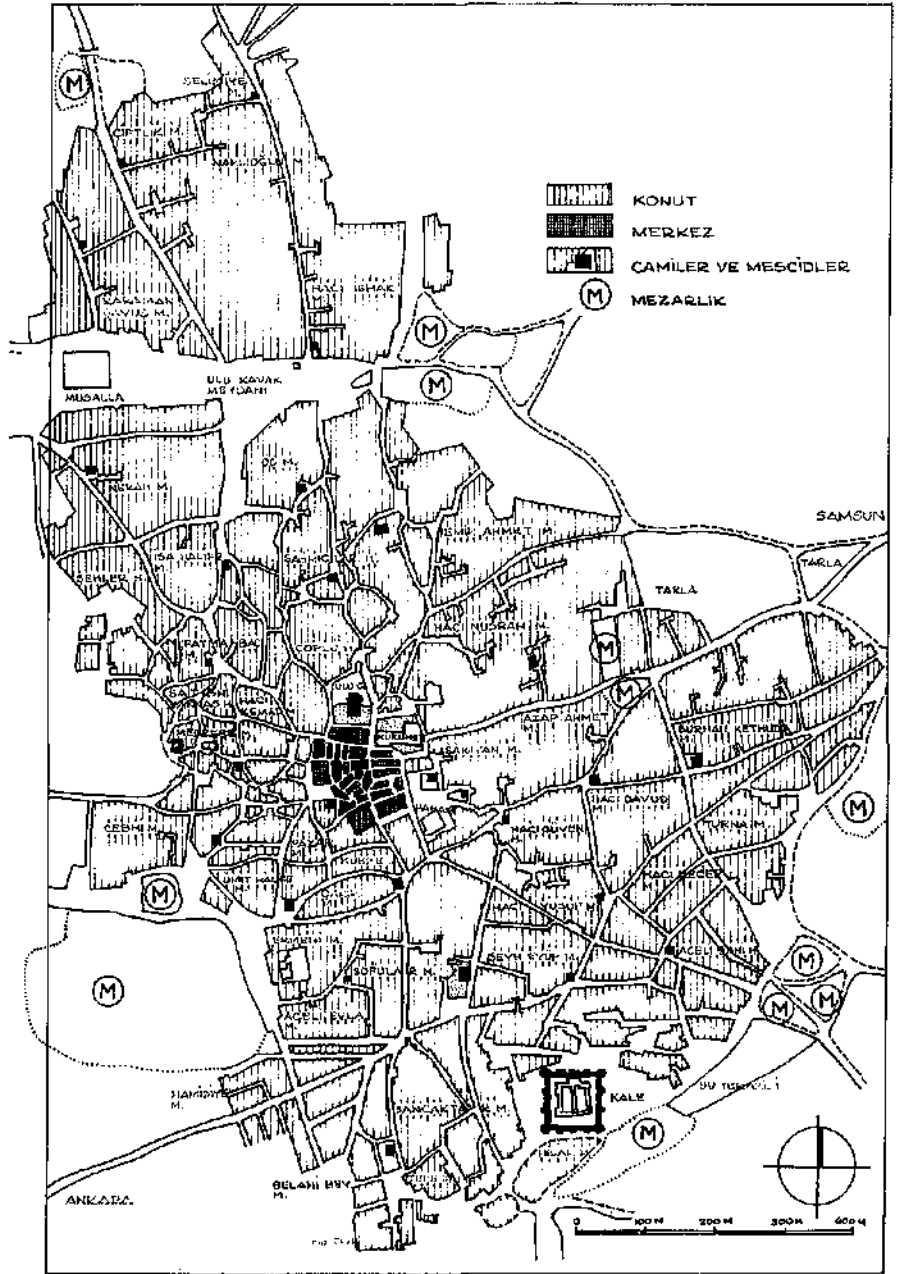
56. *Kütahya İli Yıllığı*, Ankara : 1967, s.102.

57. V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, Paris: Ernest Leroux, 1894, c.4, s.202.

58. F. Akbal, 1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdari Taksimat ve Nüfus, *Beiletan*, c.15, n.60, 1951, s.623.

59. Yerinde yapılan tesbit çalışmalarına göre : Hamid Camii, Gülalibey Camii, Tepecik Camii, Sancaktar Camii, Emir Ahmet Camii, İsahalife Camii, Karakeçili Camii, Ümit Halife Camii, Ali Paşa Hamamı ve Çavuş Hamamı 16.yy.da inşa edilmişlerdir.

60. *Süleyman Çelebi Seyahatnamesi*, Türkçeleştiren : Zuhuri Danişman, İstanbul: Z. Danişman Yayınevi, 1971, c.4, s.104.

Şekil 4 Çorum(1890)

Kaynak : Eşref Ertekin Arşivi

gelişme göstermiştir, merkez yerinde ise hiç bir değişme olmamıştır. Şehir bir cami ve çeşme etrafında yerleşmiş mahalle birimlerinden meydana gelmiştir. Mahalle isimlerinden bu mahalle birimlerinin, bir boyun veya bir köyün bir ulema veya bir boy beyi başkanlığında göç etmesi ile kurulduğu saptanabilir. Bütün plansız gelişen endüstri öncesi şehirler gibi sokaklar organik bir doku göstermekte, konut alanlarında çıkmaz sokak sisteminin, merkezde ise eylemlere ve işlevsel ilişkilere bağlı olarak daha karmaşık bir dokunun varlığı gözlenebilmektedir (Şekil 4). Şehir planının ilişigindeki raporda şehrin nüfusunun 3673 hane olduğu yazılmaktadır⁶¹. Bu tarihte şehirde 1100 dükkan, 12 han, resmi ve askeri binaların bulunması⁶² şehirde ticaretin oldukça gelişmiş olduğunu, bir ticaret şehri olarak işlevsel kademelenmede ve yönetsel kademelenmede eski yerini koruduğunu göstermektedir. Yukarıdaki kaynaktan 19.yy. sonlarında şehir nüfusu 18 500

61. Çorum'un 1890 tarihli şehir planı ve ilişigindeki açıklama notu Eşref Ertekin Özel arşivinden alınmıştır.

62. Çorum'un 1890 tarihli şehir planı ve ilişigindeki açıklama notu, s.1.

63. V. Guinet, *La Turquie d'Asie*, Paris: Ernest Leroux, 1894, c.1, s.299'da ise 12-13 000 verilmiştir.

64. W.M. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor*, Amsterdam : Adolf M. Hakkert, 1962, ve F. Taeschner, *Das Anatolische Wegenetz nach Osmanischen Quellen*, Leipzig : 1924 (harita).

65. A. Demiray, *Amasya*, Ankara : 1954, s.61-113.

66. Yerinde yapılan tesbit çalışmalarına göre, Yörgüç Paşa Camii, Süleyman Ağa Camii, bedesten, Pazar Camii, Mehmet Paşa Camii, Beyazıt Paşa Camii, Sultan Beyazıt Kiliyesi, Büyükağa Medresesi, Sofular Camii, Çilehane, 15.yy.da inşa edilmişlerdir.

67. Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*, Türkçeleştiren : Zuhuri Danişman, İstanbul : Z. Danişman Yayınevi, 1971, c.3, s. 184-187.

68. G. Perrot, *Souvenires d'un Voyage en Asie Mineure*, s. 403.

69. A. Gabriel, *Monuments Turcs d'Anatolie : Amasya, Tokat, Sivas*, Paris : E. de Boccard, 1934, s. 80.

70. Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*, Türkçeleştiren; Zuhuri Danişman, İstanbul : Z. Danişman Yayınevi, 1971, c. 7, s. 80.

71. Evliya Çelebi'nin tanımladığı şehrin kapladığı alan 500-650 hektardır. O teknolojiye ulaşılabilecek ortalama konut yoğunluğu 50 kişi/ ha olarak alındığında nüfus 30 000 olarak bulunmaktadır.

kişi olarak saptanabilir⁶³. Böylece 17.yy.dan 19.yy. ortasına kadarki dönemde şehrin mekânsal ve fiziksel yapısında bir değişme olmamış, şehirselleşme nüfus yığılması ise, bu dönemde şehir belirli büyüklükte bir tarımsal alanı kontrol eden bir sancak merkezi olarak, 20 000 kişide dengelenmiştir.

Örnek 4. AMASYA : Yeşilırmağın doğu-batı doğrultusunda açtığı dar bir vadiye yerleşmiş olan Amasya şehrinin kuzeyinde ve batısında tarıma çok elverişli topraklar uzanmaktadır. Roma ve Bizans devirlerinden başlayarak 19.yy. sonuna kadar, kuzey dağlarının güney eteklerine paralel olarak geçen doğu-batı ticaret yolunun üzerinde bulunması⁶⁴, şehrin kontrol alanını etkilediği gibi çok önemli bir ticaret merkezi olmasını nedenlemiştir.

Şehir 14.yy. sonunda Osmanlıların eline geçtikten sonra genellikle şehzadelerin oturduğu bir sancak merkezi olmuş⁶⁵, 16.yy.ın ortasında Sivas eyaletine bağlanan Amasya sancakının merkezi olarak 19.yy. sonuna kadar yönetsel kademelenmedeki yerini korumuştur.

Daha önce Örnek 1'de açıkladığımız sürece paralel olarak ortaya çıkan büyük anıtsal yapılar, 15.yy.da Amasya'daki kontrol grupları tarafından toplanan artık ürün hakkında bir ölçü vermektedir⁶⁶. 17.yy.dan sonra sancak merkezinde toplanan artık ürünün ekonomik eylemlere aktarılmasıyla bu dönemde şehirdeki ticaret eylemlerinin gelişmesi arasında bir paralellik vardır. 17.yy. ortasında şehirde 53 mahallede 5000 ev, çok sayıda cami, 10 medrese, 12 hamam ile 8 han ve 1060 dükkan bulunmaktadır⁶⁷. Bu özellikleriyle şehir büyük bir ticaret ve kültür merkezi görünümündedir. Şehir nüfusu bu dönemde yaklaşık olarak 25 000 kişi olmalıdır. 19.yy. ortalarında da şehir nüfusu yine 25 000 kişi olarak verilmektedir⁶⁸. Buradan, incelediğimiz dönemde şehirselleşme nüfus yığılmasının 25 000 kişide dengelendiğini ve şehirselleşme yapının oldukça durağan bir nitelik gösterdiğini söyleyebiliriz. Şehrin fiziksel gelişmesi ise, 15.yy.daki merkez aynı yerde kalmak üzere, güney ve doğuda dağ yamaçları üzerinde olmuş, batı ve kuzeydeki verimli alanlar ise tarımsal eylemler için kullanılmıştır. 19.yy. ortasında şehrin gelişme sınırı, 17.yy.dakinden pek az farklıdır. Sosyo-ekonomik yapıdaki durağanlık fiziksel yapıya olduğu gibi yansımaktadır.

Örnek 5. TOKAT : 11.yy.dan 12.yy. ortasına kadar Danişmendliler egemenliğinde, ondan sonra da Anadolu Selçuklular döneminde yönetsel kademelenmede önemli yeri olan şehir, kalenin bulunduğu tepenin doğu ve güneydoğu eteklerine doğru büyüme göstermiştir. Şehirdeki yapıların yapılış tarihleri ve yerlerinin incelenmesinden 13.yy.da şehirde eğitim ve ticaret eylemlerinin oldukça gelişme gösterdiği görülmektedir⁶⁹ ve şehir merkezinin kalenin bulunduğu tepenin doğu eteklerinde yer aldığı anlaşılmaktadır. Şehrin yerleştiği alan, Osmanlı egemenliğine girdiği 15.yy. başında Selçuklu devri yerleşme sınırının çok dışına taşmış durumda idi. Güneye doğru olan gelişme ise bu dönemde topografik engellerle sınırlanmıştır.

17.yy.da şehirde 30 kadar mahalle, 10'dan fazla han ve çok sayıda cami, hamam, köprü, çeşme, medrese gibi kamu yapılarının bulunması⁷⁰ ve diğer özelliklerinden şehrin yaklaşık olarak 30 000 nüfuslu büyük bir ticaret şehri olduğu anlaşılmaktadır⁷¹.

18.yy.ın Tokat'ı ise, iyi yapılmış evleri çevredeki dağlara

72. Tournefort, *Relation d'un Voyage du Levant*, Paris : 1716, c. 2, s. 431, (Tokat İl Yıllığı, Ankara : 1967, s.86).

73. H. T. Cinlioğlu, *Osmanlılar Zamanında Tokat*, Tokat : Tokat Matbaası, 1950, s. 86.

ve vadiye yayılmış, Anadolu'nun en önde gelen ticaret merkezlerinden biri olarak tanımlanmaktadır⁷².

18.yy. sonlarına doğru Tokat'daki zanaat ve ticaretle ilgili eylemler şer'iyeye sicillerine göre şunlardır⁷³ :

1. Dokumacılık ve giyimle ilgili eylem kolları :

kazelik-iplikçilik
başmacılık-satencilik
bezazlık-koltukçuluk
mizancılık-peştemalcılık
ipekçilik
kavukçuluk-takyecilik
kürkçülük-kalpakistan
terzilik
tarakçılık-çirçircilik
kumaş boyacılığı

2. Yiyecek ve çeşitli besin maddeleri yapımı ile ilgili eylem kolları :

attarlık-bakkallık-manavlık
ekmekçilik-börekçilik
kasaplık-kirişçilik
kadayıfçılık
şerbetçilik-şıracılık
arpacılık

3. Dericilik ve dericilikle ilgili eylem kolları :

dabaklık-göncülük
saraçlık-mutafık
semercilik-palancılık-keçecilik
kavaflık-dikicilik
cilâcılık

4. Maden işleme ile ilgili eylem kolları :

kazancılık-hurdacılık
demircilik-çilingirlik
nalbantlık-nalçacılık
kundakçılık-kılıççılık
kalaycılık

5. Bina yapımı ile ilgili eylem kolları :

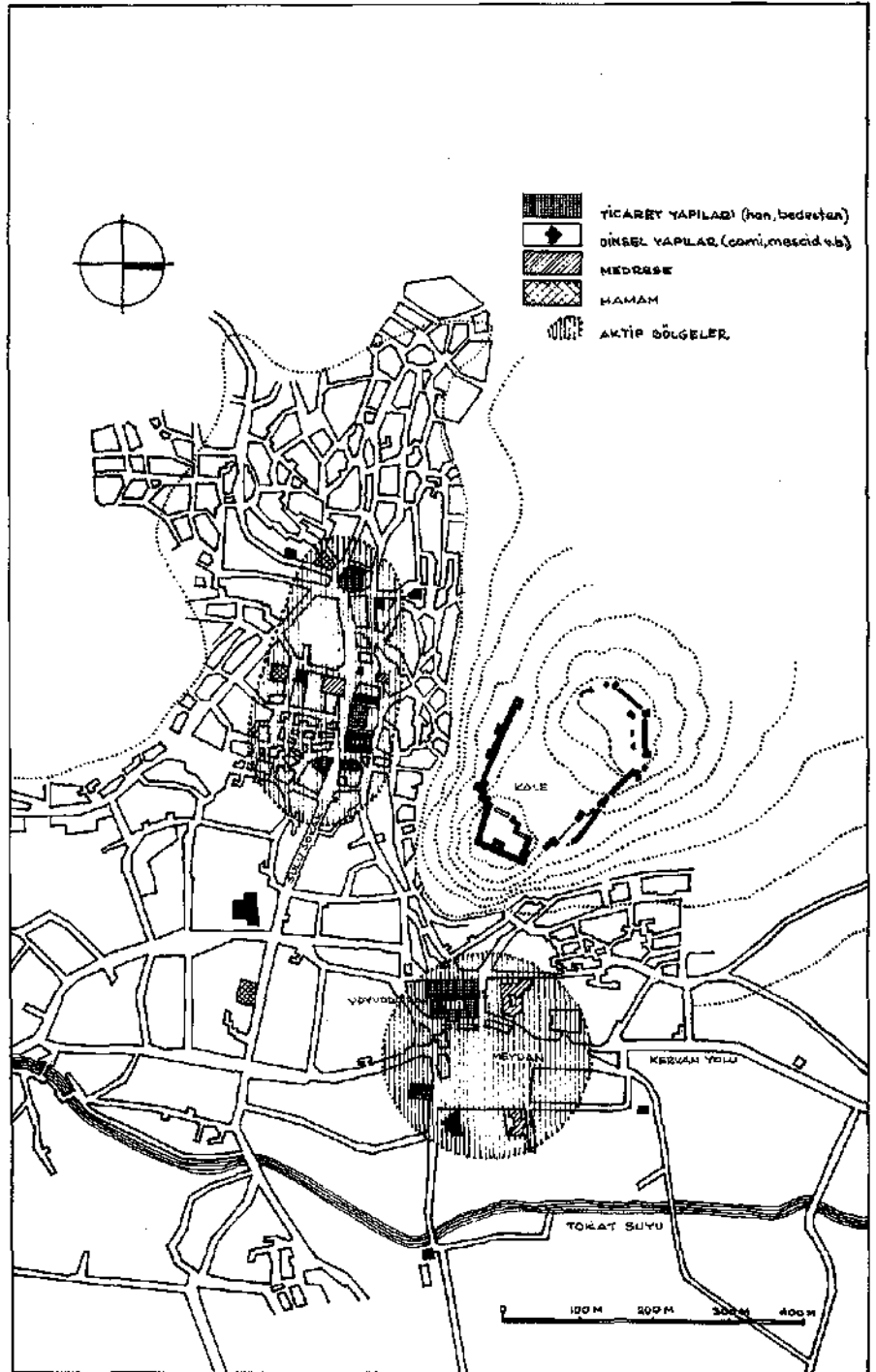
taşçılık-kireççilik
kiremitçilik-çömlekçilik
kerestecilik

6. Diğer eylem kolları :

kuyumculuk
omcacılık
berberlik
hamamcılık
hallaççılık
urgancılık
eskicilik
elvancılık

Eylem kollarının gruplaşmasından dokumacılık ve onunla ilgili işler, sayısal bilgi olmasa bile, uzmanlaşmanın çok ayrıntılı olmasından anlaşılacağı gibi, şehir ekonomisine egemen durumdadır. İpekçiliğin de bu yüzyılda oldukça gelişmiş ve kendi içinde uzmanlaşmış bir üretim kolu olduğu anlaşılmaktadır⁷⁴.

74. H. T. Cinlioğlu, *Osmanlılar Zamanında Tokat*, Tokat : Tokat Matbaası, 1950, s. 74.

Şekil 5 Tokat, şehir merkezi
 Kaynak : A. Gabriel, *Monuments
 Turcs d'Anatolie*, E. de Boccard,
 Paris 1934, Cilt 2, s.83

75. A. Gabriel, *Monuments Turcs
 d' Anatolie : Amasya, Tokat, Sivas*
 Paris : E. de Boccard, 1934, s. 82.

İncelediğimiz dönemde Tokat, 19.yy. sonuna kadar büyük ticaret şehri niteliğini korumuştur. Bu dönemde şehir merkezi kalenin güney eteklerindeki Sulusokak'a kaymış ve Selçuklular dönemindeki merkezi de içererek daha büyük bir alan kaplamıştır. Bugüne kadar gelebilen Osmanlı yapıtlarının da bu sokakta yoğunlaştığı göze çarpmaktadır (Şekil 5)⁷⁵. Voyvoda hanının ölçeği ve diğer hanların sayısı olarak çokluğu, doğu-batı kervan yolunun ve Tokat'ın bu yol aracılığı ile Anadolu ticaretine olan katkısını göstermesi bakımından önemlidir. İncelediğimiz dönemde şehrin fiziksel gelişmesinin ağırlığı,

kuzeydeki sulanabilen topraklar tarımsal eylemler için kullanıldığından, güneye ve güneydoğuya doğru olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğunun dağılmaya yüz tuttuğu 19.yy. sonlarında Tokat, Sivas vilâyetine bağlı mutasarrıflıktır ve nüfusu 29 890 kişi olarak saptanmıştır⁷⁶. Böylece, incelediğimiz 17.yy.dan 19.yy. ortasına kadarki dönemde, şehir büyük ticaret şehri niteliğini korumuş ve belirli büyüklükteki bir alanın kontrol merkezi olarak nüfusu 30 000 kişide dengelenmiştir.

Örnek 6. NİĞDE : 13.yy.da şehir Anadolu Selçuklu devletinin büyük bir askeri bölgesine merkez (ser-leşkerî) olmuş⁷⁷ ve surlarla çevrilmiştir⁷⁸. Sur dışındaki gelişme ise doğuda bağlar, bahçeler ve bostan tarlaları şeklinde Karasu nehrine kadar uzanıyordu. Bazı kaynaklara göre dış mahallelerden biri Karasunun karşı tarafında kurulmuş olmalıdır⁷⁹.

Şehir 14.yy.da Selçuklular ortadan kalkınca bağımsızlıklarını ilân eden Eretnaogulları'nın eline geçmiştir. Bu tarihlerde şehir, nüfusu çok, büyük bir şehir olarak anlatılmakta ancak bir kısmının harap halde olduğu yazılmaktadır⁸⁰. Eretnalılardan Sungur Bey şehri imar etmiş ve güneydeki sur kapısının dışında kendi adına bir cami yaptırmıştır⁸¹. Birçok Selçuk şehrinde olduğu gibi Niğde'de de ticaret eylemleri şehri çevreleyen surların kapısı dışında yer almış olmalıdır. Güvenlik fatkörü ve sur içinde yeterli açık alan bulma güçlüğü nedenleriyle kervanların şehir içine sokulmaması ve sur kapısı dışında mallarını boşaltmalarıyla kapılar çevresi geçici pazar eylemlerinin yürütüldüğü yerler olmuştur. Sungur Bey Camii'nin konumu, bu pazarın daha çok önem kazandığını ve cuma camisi-pazar yeri ilişkisini göstermesi açısından ilginçtir.

14.yy. sonlarında Niğde Karamanoğullarının eline geçmiş ve Karamanlılar Kayseri civarına kadar sınırlarını genişletmiş oldukları için, bu dönemde şehir elden ele geçen bir sınır şehri durumundan çıkmıştır. 15.yy. ortasına kadar Niğde'de Akmedrese, Hanım Camii, Paşa Camii, eskiciler çeşmesi ve birçok mescid yapılması⁸² bu dönemde şehre olan artık ürün akımını göstermesi açısından önemlidir (Şekil 6). Karamanlılar döneminde yerleşme kalenin kuzeybatısında da yayılmış ve küçük sanatlarla ilgili eylemler şehir surlarının kuzeybatısındaki kapı dışında yer almıştır.

Şehir 15.yy. sonunda Osmanlıların eline geçince güneydeki sur kapısı civarında, içinde bez dokumalar, alaca ve halı satışı yapılan 60 dükkanlık bedesten inşa edilmiştir. Ticaret eylemleri açısından güneyde sur dışındaki merkezin en etken olduğu devir böylece Osmanlı dönemi olarak görülmektedir.

Osmanlı döneminde Niğde, Karaman eyaletine bağlı bir sancak merkezidir. Ancak şehir, Kayseri ve Konya gibi iki önemli ticaret merkezinin kontrol alanı içinde kalması ve çevresinde coğrafi koşullar nedeniyle verimliliği düşük ve çok sınırlı tarıma elverişli topraklar bulunması ve Celâli isyanlarından çok zarar görmesi nedeniyle⁸³, nüfus yığılması açısından fazla bir gelişme gösterememiştir. Örneğin 17.yy.da, doğu-batı doğrultusundaki ana kervan yollarından birinin üzerinde olmayıp ikinci derecede bir yol üzerinde bulunması da şehirdeki ticaretle ilgili eylemlerin gelişmesini önleyen ve şehrin kontrol alanını sınırlayan bir etmendir. 17.yy.da şehir nüfusu bu verilere göre 10 000 kişiden fazla olmamalıdır. 19.yy.ın ilk yarısında ise şehrin nüfusu ancak 6000 olarak tahmin edilmiştir⁸⁴. Yüzyılın sonunda ise şehirde 84 cami ve

76. V. Cuiet, *La Turquie d'Asie*, Paris : Ernest Leroux, 1894, c. 1, s. 705.

77. B. Darkot, *Niğde, İslam Ansiklopedisi*, c. 9, s. 254.

78. "Katip Çelebi, *Cihannüma'nın* 717. Sayfasında eski Niğde'nin tamamıyla kale içerisinde bulunduğunu teyid etmektedir." N. Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, Ankara : 1959, c. 1, s. 266.

79. A. Gabriel, *İbn Battuta'nın*(1333) açıklamasına dayanarak Niğde'nin doğuda, Karasu'nun karşı tarafında da devam etmiş olabileceğini yazmaktadır. A. Gabriel, *Niğde Türk Anıtları* İstanbul, 1931.

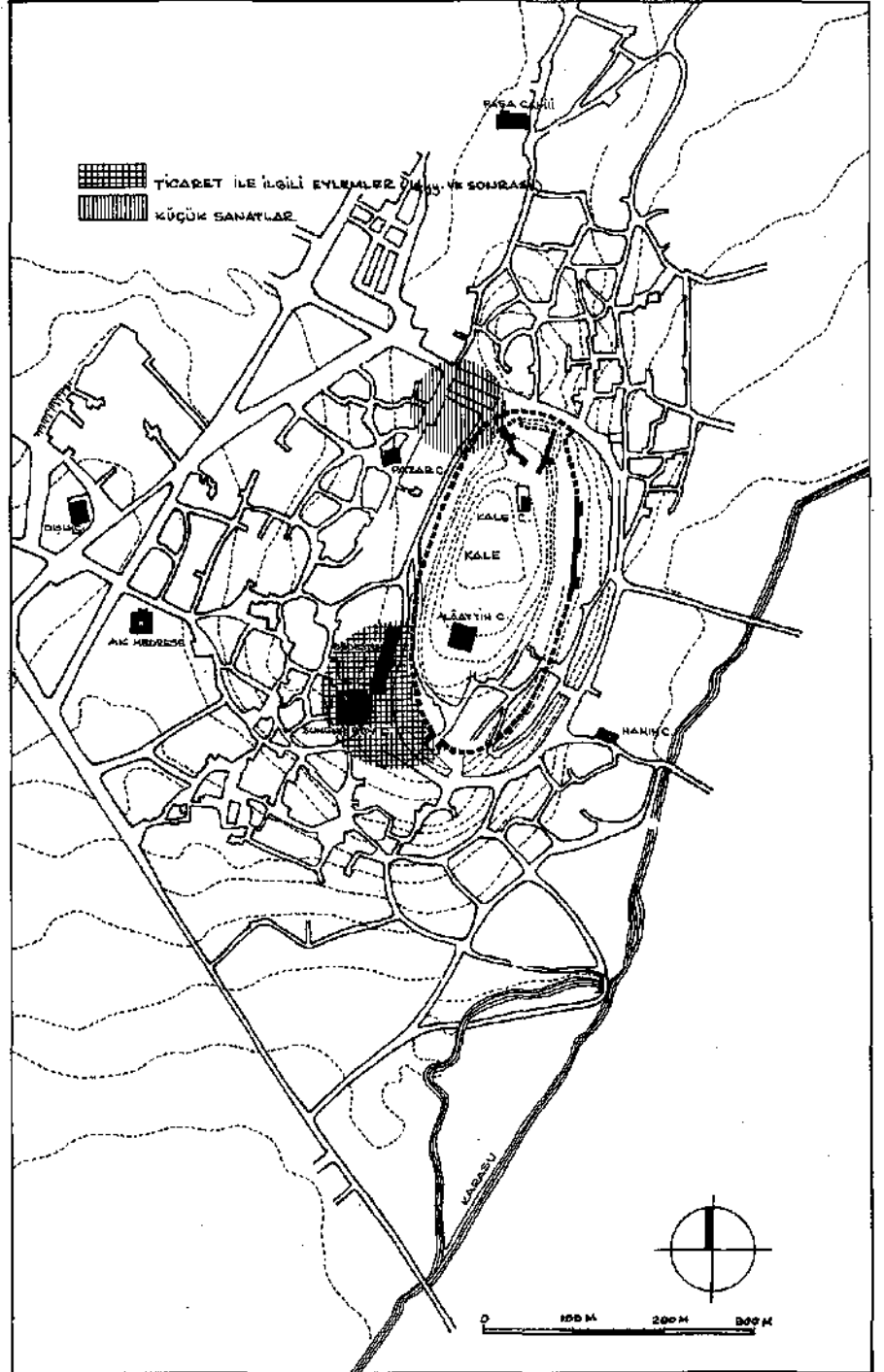
80. *Seyahatname-i İbn Battuta*, Mehmet Şerif Tarcümesi, İstanbul : (h.) 1335, s. 325.

81. A. Gabriel, *Monuments Turcs d'Anatolie : Kayseri, Niğde*, Paris : E. de Boccard, 1931, şekil 66.

82. B. Darkot, *Niğde, İslam Ansiklopedisi*, c. 9, s. 259.

83. B. Darkot, *Niğde, İslam Ansiklopedisi*, c. 9, s. 255.

84. W. J. Hamilton, *Researches in Asia Minor*, London : 1842, c. 2, s. 97.

Şekil 6 Niğde, şehir merkezi (14-19. YY)

85. V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, Paris : Ernest Leroux, 1894, c. 1, s. 841.

86. B. Darkot, *Niğde, İslam Ansiklopedisi*, c. 9, s. 255.

87. İşlevsel kademelenmede Niğde'ye benzer özellikler gösteren Kula, Osmancık, Niksar gibi yerleşmelerin nüfusları da farklı kaynaklarda 19.YY'ın ilk yarısında 4000-5000 kişi olarak tahmin edilmiştir. BŞyace, 'küçük pazar şehri' niteliğindeki yerleşmelerin 17.YY ortalarında yaklaşık olarak 10 000 kişi kadar olan nüfuslarında ya 19.YY ortasında yarı yarıya azalma olmuştur. Veya Osmancık gibi 17. YY ortasında 5000 kişi olan nüfus yığılmasında 19. YY ortasına kadar sürekli bir durağanlık gözle çarpmaktadır.

mescid, 36 medrese, 1 kütüphane, 3 kilise ve 6 hamam tesbit edilerek⁸⁵ nüfusu 10 000 kişi kadar tahmin edilmiştir⁸⁶. Şehrin merkezinde diğer büyük ticaret şehirlerindeki hanlar gibi ticaret için kullanılan yapıların bulunmaması ve ticaret eylemlerinin şehrsel alandaki yer seçimleri, şehrin incelediğimiz dönemde, nüfusu yaklaşık olarak 6000-7000 kişide dengelenen 'pazar şehri' niteliğini ortaya koymaktadır⁸⁷.

Örnek 7. ANTALYA : Anadolu Selçukluları devrinde Akdeniz donanmasının merkezi olan Antalya şehrinde Selçuklular surları,

88. B. Darkot, Antalya, *İslam Ansiklopedisi*, c. 1, s. 460.

89. Evliya Çelebi, seyahatnamesinde, (*Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Türkçeleştiren : Zuhuri Danişman, İstanbul : Z. Yayınevi, 1971, c. 13, s. 172), sur dışına çıkan dört kapıdan bahsetmektedir. Ancak dördüncünün yerini bulamadık.

90. F. Akbal, 1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdari Taksimat ve Nüfus, *Sailetan*, c. 15, n. 60, 1951, s. 620.

91. Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Türkçeleştiren : Zuhuri Danişman, İstanbul : Z. Danişman Yayınevi, 1971, c. 13, s. 172.

92. Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Türkçeleştiren : Zuhuri Danişman, İstanbul : Z. Danişman Yayınevi, 1971, c. 13, s. 173.

93. Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Türkçeleştiren : Zuhuri Danişman, İstanbul : Z. Danişman Yayınevi, 1971.

94. C. Texier, *Asie Mineure*, Paris : Firmin-Didot, 1882, s. 705.

95. T. Spratt ve E. Forbers, *Travels in Lycia*, c. 1, s. 211.

96. V. Guinet, *La Turquie d'Asie*, Paris : Ernest Leroux, 1894, c.1, s.860.

rihtım ve mendirekleri genişletip tamir ettiler ve şehirde donanmaya gemi yapan bir tersane kurdular. Bir askeri liman olmasından başka bu dönemde şehrin gelişmesinde en önemli etmen hükümdarların kişilik saraylarının burada olmasıdır⁸⁸. Bu işlev şehri yönetsel ve kültürel bir merkez haline getirdi ve şehir bu dönemde çok gelişti. Şehirde çok sayıda vakıf yapılarının yapılması, artık ürünün en büyük kısmının şehirdeki kontrol gruplarının elinde toplandığı bu döneme rastlar. Bu dönemdeki şehrsel nüfus yığılması hakkında kesin bir bilgi yoktur. Ancak, şehir bütünüyle sur içinde gelişmiştir, sur dışına taşma olmamıştır. Anıtsal nitelikteki yapıların çoğunlukla iç kalede bulunması bu dönemde iç kalenin kültürel-yönetsel merkez işlevini gördüğünü göstermektedir. Bu dönemde şehrin sur dışı ile ilişkisini sağlayan üç kapısı vardır : Kuzeydeki kapı, şehrin kuzeydoğusunda kalan Hadriyanus kapısı ve limanla ilişkiyi sağlayan kapı⁸⁹. Niğde örneğinde saptamaya çalıştığımız 'sur içinde şehir-pazar yeri' ilişkisinin bu dönemde Antalya örneği için de geçerli olacağını söyleyebiliriz.

13.yy. sonlarına doğru Antalya ve çevresinde Selçuklular üstünlüklerini kaybedince şehir Hamitoğulları'nın eline geçmiş ve 15.yy. başında Osmanlıların eline geçinceye kadar da beylikler arasında çeşitli taht kavgalarına sahne olmuştur. Bu arada beylikler arasındaki savaşlarda devamlı el değiştiren yollar önemlerini kaybetmişler ve Antalya bir liman şehri olarak çok sınırlı bir tarımsal alanın kontrol merkezi haline gelmiştir.

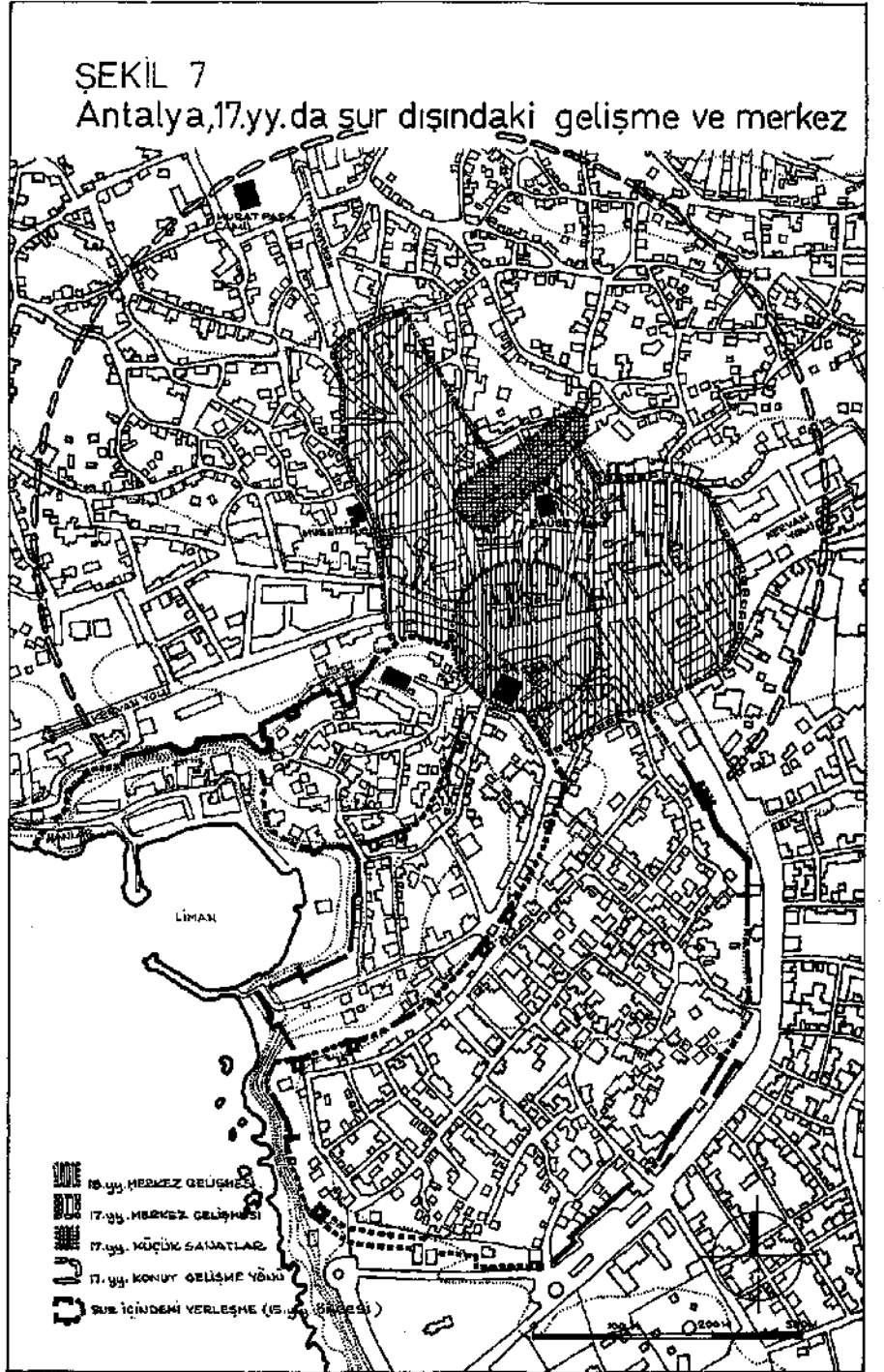
15.yy. başında şehir Osmanlıların eline geçince Anadolu eyaletine bağlı Teke sancağının sancak merkezi olmuş ve incelediğimiz dönemin sonuna kadar da işlevsel kademelenmede aynı yeri korumuştur⁹⁰.

15. ve 16.yy.larda şehir sur dışında kuzeye doğru büyüme göstermiş ve merkez, sur dışında kuzeydeki kapının çevresinde oluşmuştur (Şekil 7). Bu dönemde inşa edilen Kuyucu Murat Paşa, Bali Bey, Müsellim ve Tekeli Mehmet Paşa Camilerinin yerleri hep sur dışında ve bu yeni gelişme alanı içindedir ki bu bize kuzeye doğru olan büyümeyi kanıtlamaktadır.

17.yy. ortalarında ise şehir sağlam bir kale içinde 4 mahallede gayet sık 1000 ev, kale dışında kuzeyde 20 Türk, 4 Rum mahallesi olan ve üç tarafı bahçelerle çevrili bir ticaret şehri olarak anlatılmaktadır⁹¹. Bu sayılardan, şehirdeki nüfusun 17.yy.da 5000-10 000 kişi sur içinde, 10 000 kişi de sur dışında olmak üzere 15 000-20 000 kişi kadar olacağı saptanabilir. Bu yüzyılda şehirde çok sayıda han ve dükkan bulunması⁹² ticaret eylemlerinin ölçeğini göstermesi açısından önemlidir. Bedesten, içinde 600 dükkan bulunan Cafer Ağa hanı ve Rum mahallesinde bulunan 500 dükkan⁹³, ticaret eylemlerinin sur dışında yoğun bir şekilde bulunduğunu göstermektedir.

19.yy.ın ilk yarısında şehir nüfusu 15 000-18 000 kişi olarak⁹⁴ verilmekte ve yüzyılın sonundaki tahminler ise 13 000⁹⁵ ile 25 000 kişi⁹⁶ arasında değişmektedir.

Bu veriler bize incelediğimiz zaman dilimi içinde şehrsel yapının fazla değişmediğini ve nüfus yığılmasının yaklaşık olarak 20 000 kişide dengelendiğini göstermektedir. Antalya, 19.yy. ortasından sonra da İzmir, Mersin ve Samsun gibi ticaret eylemlerinin yoğunlaştığı büyük hinterlandı olan bir liman şehri olmamış, ulaşım gücü nedeniyle kontrol alanı genişleyememiş, üç taraftan yüksek dağ sıralarıyla çevrilmiş

Şekil 7 Antalya, 17. YY.da sur dışındaki gelişme ve merkez

sınırlı bir tarımsal alanın artık ürününü toplayan bir merkez olarak kalmıştır. Şehirsel nüfus yağılmasının ve mekânsal yapının gelişme sürecinin incelenmesinden şehirsel yapının bu durağan özelliği açıkça görülmektedir.

1.4. ÖRNEK ÇALIŞMALARININ SONUÇLARI

Yukarıda incelediğimiz örneklerden elde edilen bulgulara göre, Osmanlı toplumunun 17.yy.dan 19.yy. ortasına kadarki örgütlenme biçimi ve toplumsal örgütlenmenin ortaya çıkardığı eylem yapıları, farklı şehirlerde, mekânsal yapının birbirine

oldukça benzer şekillerde oluşmasına ve incelediğimiz dönemde, Anadolu'nun özel coğrafi koşullarına göre sınırlı olan doğal kaynakların işlenmesinde ve artık ürünün kontrol merkezleri olan büyük ticaret şehirlerine taşınmasında kullanılan teknolojinin bir değişme (gelişme) göstermemesi, şehir olgusunun ve şehirselleşmenin duruşunu sağlayan bir özellik kazanmasına yol açmıştır.

Yönetimsel kademelenmede sancak merkezleri olan büyük ticaret şehirlerindeki nüfus yığılmasını etkileyen temel etmen şehre aktarılan artık ürünün miktarı olduğuna göre:

$$A_t = f \left(A, V_a, \frac{P}{10} \right)$$

Burada :

A sancak sınırı içindeki tarıma elverişli toplam alan

V_a tarımsal toprakların verimliliği

$\frac{P}{10}$ tarımsal alandan vergi yoluyla alınan artık ürün oranı ($10 > P > 0$)

A_t şehre aktarılan tarımsal artık üründür.

İncelediğimiz dönemde sancak merkezleri olan bu şehirlerin yönetimsel kademelenmedeki yerleri sabit kaldığına ve sancak sınırları da çok fazla değişmediğine göre, (A) bu dönem için bir sabit değer olarak alınabilir. (V_a) ise, a) tarımsal işgücünün nitelik ve niceliğine, b) coğrafi etmenlere (iklim, jeolojik durum v.b.), c) bu dönemde kullanılan tarımsal üretim teknolojisine bağımlı bir değişken olduğuna göre, incelediğimiz dönemde bir şehir için daha önce de açıkladığımız nedenlerden dolayı sabit olarak alınabilir. Böylece sancak merkezlerindeki nüfus artışını etkileyen temel değişken (P) olmaktadır, (P)'nin artan değerleri sancak merkezindeki nüfus yığılmasının artmasına yol açacaktır. Gerçekten de, özellikle merkezi kontrolün zayıfladığı, mütesellimlik kurumunun ortaya çıktığı ve savaş giderlerinin çok arttığı 17.yy.dan sonra (P)'nin, yani tarımsal üretimden alınan devlet payının da yükseltildiğini kaynaklardan görmek olanağı vardır.⁹⁷ Bu olay bir yanda sancak merkezine aktarılan artık ürün miktarını etkilerken, buna paralel olarak da yüksek vergilerden güç duruma düşen reayanın topraklarını bırakarak vergilerin daha düşük olduğu şehirlere sığınmalarına yol açmıştır.⁹⁸ Artan (P) değerleri şehirlerdeki nüfus yığılmasını iki yönlü etkilemiş olmaktadır.

Böylece 17.yy. Anadolu'da, nüfusları 20.000-30.000 kişi arasında olan çok sayıda büyük ticaret şehrinin ortaya çıktığı bir dönem olmuştur. Bu olguyu etkileyen bir başka temel etmen, 16.yy.da Anadolu'nun nüfusunun %40-50 arasında çok yüksek bir artış göstermiş olmasıdır.⁹⁹ Bu olay, 17.yy.da devletin, konar göçer halkı yerleşik hale getirmek için sistemli bir iskân politikası izlemesine yol açmıştır¹⁰⁰ ve girişilen eylemler şehirselleşmeyi dolaylı ve dolaysız olarak etkilemiştir. Celâli isyanlarından dolayı kırsal alanlarda güvenliğin kalmaması da halkın büyük şehirlere göç etmesini etkileyen bir başka neden olmuştur. Sonuç olarak diyebiliriz ki, 16.yy. ortalarında başlayan toplumsal yapı değişimine paralel olarak 17.yy. başında şehirselleşme bu değişmeden büyük ölçüde etkilenmiş ve yerleşmelerin işlevsel kademelenmesinde başka bir denge noktasına ulaşılmıştır. Şehirselleşme ulaştığı bu noktada,

97. Raşid, *Tarih, İstanbul* : (h.) 1282, c. 1 ve 2, Silahtar Mehmet Ağa *Tarih*, İstanbul : 1928, c. 1 ve 2, M. Belin, *Türkiye İktisat Tarihi Hakkında Tezükler*, İstanbul : 1931.

98. "Çiftçi halkın kazançları üzerinden alınan vergilerin ortalama olarak 250'yi bulduğunu. Buna karşılık şehirli ödevicilerde bunun en çok 110'dan başlayıp hiç vergi vermemeye kadar düştüğünü görüyoruz." M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, Ankara : T.T.K. Basımevi, 1971, s. 240.

99. Ö.L. Barkan, 17. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'nin Geçirdiği İktisadi Buhranların Sosyal Yapı Üzerindeki Tesirleri, *İktisadi Kalkınmanın Sosyal Meseleleri*, İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti, 1964.

100. C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskan Teşebbüsü*, İstanbul : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, n.998, 1963, s.37-45.

101. 1923 yılında E. W. Burgess, şehirsal ekoloji kavramlarından hareketle A.B.D.'ni Chicago şehrinde yaptığı araştırmaların sonuçlarını genişletmiş ve 'Konsantrik Çemberler' kuramını ortaya koymuştur. R. E. Park, E. W. Burgess ve R. D. McKenzie, *The City, Chicago: 1925*, s. 47-62. 1939'da H. Hoyt ise birçok Amerikan kentinde kiralar üzerindeki topladığı ampirik sonuçları derleyerek şehirsal yapının değişik bir modeli olan 'Sektör' kuramını geliştirmiştir. H. Hoyt, *The Structure and Growth of Residential Neighborhoods in American Cities*, Washington : 1939 ve H. Hoyt, *One Hundred Years of Land Values in Chicago*, Chicago : 1933. Bu alandaki önemli yaklaşım ise 1945'de C. D. Harris ve E. Ullman tarafından geliştirilen ve şehirlerin belli büyüme noktaları etrafında geliştiğini savunan 'çok nüveli şehir' hipotezidir. Bu yaklaşım da şehirde toplumsal ve ekonomik etmenlerin yanında coğrafi ve tarihsal yapıdan gelen özelliklerin şehir formunu etkilediği belirtilmiş ve nüveler ekolojik anlamda doğal alanlar olarak alınmıştır. C. D. Harris ve E. Ullman, *The Nature of Cities*, *Annals of the Academy of Political and Social Science*, 1945.

102. Örneğin P. Mann sektör ve konsantrik çemberler kuramlarını birleştirerek İngiliz şehirleri için bir birleşik model geliştirmiştir. P. Mann, *An Approach to Urban Sociology*, London : 1965.

103. G. Sjöberg, *The Preindustrial City: Past and Present*, New York : The Free Press, 1965.

104. Riaz Hassan, *The Nature of Islamic Urbanization: A Historical Perspective*, *Skistics*, c. 31, n. 182, 1971, s. 63.

105. G.E.von Grunbaum, *Islam, Essays in the Nature and Growth of a Cultural Tradition*, London : Routledge and Kegan, 1961, s. 142.

106. H. İnalcık, *Osmanlı Hukukuna Giriş, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c. 12, n. 2, 1958, s. 102.

107. G.E.von Grunbaum, *Islam: Essays in the Nature and Growth of a Cultural Tradition*, London : Routledge and Kegan, 1961, s. 141-158.

durağan ilişkilerini 19.yy. ortasına kadar korumuştur. İncelediğimiz dönemde Osmanlı İmparatorluğunun sosyo-ekonomik yapısındaki değişimler şehirlerdeki ekonomik eylemleri büyük ölçüde etkilemekle birlikte, şehirsal nüfus yığılmasını ve fiziksel dokuyu önemli ölçüde etkilememiştir.

2. ŞEHİRLERİN YAPISAL ANALİZLERİ İÇİN GELİŞTİRİLMİŞ KURAMSAL YAKLAŞIMLARIN ANADOLU-OSMANLI ŞEHİR YAPISI AÇISINDAN ELEŞTİRİSİ

Şehir olgusunun yapısal analizi endüstrileşmiş batı toplumlarında sosyal bilimcilerin en çok ilgilendikleri ve üzerinde yapıt verdikleri konulardan biridir. Bunun en önemli nedeni olarak endüstri devriminden sonra şehirlerde ortaya çıkan sorunların çözülmesi yönünde sosyoloji ve ekonomi alanında geliştirilen sistematik yöntemler gösterilebilir.¹⁰¹ Ancak bu yöntemler endüstrileşmiş toplumların koşullarına göre geliştirilmiş olduklarından, endüstri öncesi toplumlarda sosyolojik süreçlerin analizleri için doğrudan doğruya kullanılamazlar. Farklı kuramlarda alınan ekolojik, ekonomik ve coğrafi etmenler aslında birbirine karşı değil, birbirini tamamlar niteliktedir.¹⁰² Hepsinde, kullanılan ampirik veriler, genellikle Amerikan şehirlerinden toplanmış, endüstrileşmiş toplumun verileri olduğu için sosyal tabakalaşmanın ve sosyal hareketliliğin yüksek olduğu şehirsal yapı öngörülmektedir. Bu özelliğinden dolayı sosyal hareketliliğin bulunmadığı endüstri öncesi toplumlara ve bunların şehirlerine uygulanamazlar.

Bugüne kadar geliştirilmiş kuramsal yaklaşımlar içinde, incelediğimiz konu açısından üzerinde en çok durulması gereken hiç kuşkusuz Sjöberg'in 'Endüstri Öncesi Şehir' modelidir.¹⁰³ Sjöberg, dünyanın farklı bölgelerinde, farklı kültürel veriler ışığında, endüstri öncesi şehrin sosyolojik yapısını ayrıntılarıyla işlediği ve onun mekânsal yapı ile olan bağlantısını kurduğu halde, bölgesel ölçekteki ilişkilere analizinde yer vermemiştir. Oysa, şehirlerin var oluş sebebi, şehrin bölgesi ile çok yönlü ilişkileri ile kontrol işlerinin merkezi olması olduğuna göre, geniş kapsamlı analizlerde şehrin çevresi ile beraber bir bütün olarak incelemek zorunludur.

Bu alanda özellikle Ortadoğudaki şehirlerin yapısal analizi için, sosyal tarihçiler tarafından geliştirilmiş bir yaklaşım da 'İslâm Şehri' modelidir. Ortadoğu şehirlerini geleneksel İslâm şehri olarak ele alan bu yaklaşımda, şehirdeki dinsel işlevlerin şehirsal yapıyı belirlediği ve caminin, kültürel, eğitimsel ve dinsel işlevleri dolayısıyla, yapıyı belirleyen en önemli öge olduğu öne sürülmektedir.¹⁰⁴ Örneğin, Grunbaum İslâmiyette şehri "bir müslüman için dinsel görevlerin ve sosyal ülkünün bütünüyle karşılandığı yer"¹⁰⁵ olarak tanımlar. İslâmiyette, gerek kamu hayatını, gerekse bireyler arasındaki ilişkileri düzenleyen tek kanun olan 'şeriat'¹⁰⁶, ancak yerleşik hayata uyan bazı dinsel görevler tanımlamaktadır. Grunbaum bu görüşten hareketle 'İslâm şehri' modelinde şehrin kendi iç yapısını tanımlamakta¹⁰⁷, bölgesel ilişkilere ancak göçebe toplulukların şehirle olan ekonomik ve dinsel ilişkileri açısından değinmektedir. Lapidus ise 'İslâm şehri' modelinden hareketle, İslâm topluluklarında şehirsal ve kırsal alanlarda her bireyin şeriatın ayrı yorumlanmasından ortaya çıkmış olan dört hukuk mektebinden (law school) birine bağlı olduğunu ve bu organizasyon biçiminin bölgesel ölçekte

108. Ira M. Lapidus, *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Cambridge : Harvard University Press, 1967, s. 112-113.

109. Ira M. Lapidus, *Muslim Cities and Islamic Societies, Middle Eastern City*, Lapidus(ed.), Berkeley: University of California Press, 1969, s. 58-60.

toplumsal hayatın en önemli ve en geniş kapsamlı örgütlenme kademelerinden biri olduğunu söylemektedir¹⁰⁸. Lapidus'a göre İslâm şehrinin kendisi bir örgütlenme kademesi olarak ortaya çıkmamaktadır. Anadolu'da Osmanlı döneminde ortaya çıktığını söylediği aşağıda verdiğimiz dört toplumsal örgütlenme kademesinden hiç biri şehir ölçeğinde değildir ve şehirsel toplumu bir bütün olarak temsil etmez¹⁰⁹. Bu dört toplumsal örgütlenme kademesi şu şekilde sıralanmaktadır:

1. İmparatorluk veya devlet örgütü
2. Dinsel topluluklar (kırsal alanları da içine alan ve dört farklı cami etrafındaki toplumsal örgütlenme ve azınlık grupları)
3. Esnaf-ahî örgütleri (loncalar)
4. Mahalleler (sosyo-ekonomik ve dinsel açıdan homojen özellik gösteren komşuluk birimleri)

'İslâm şehri' modelinin Anadolu'daki şehirlere uygulanmasında bazı temel farklılıklar çıkacağı açıktır. Örneğin, yukarıda değindiğimiz toplumsal örgütlenme konusunda, Anadolu'da kurulan Osmanlı devletinin de bir İslâm devleti olarak şeriaten başka bir kanunu olmaması gerekirdi. Gerçekte, bütünüyle özel şartlar altında gelişen Osmanlı Devleti, şeriatı aşan bir hukuk düzeni getirmiştir. Buna imkan veren kural ise, örf, yani özel anlamda hükümdarın kendi iradesine dayanarak şeriatın kapsamına girmeyen konularda kanun koyma yetkisidir. Bu yetki doğrudan doğruya hükümdarın devlet içinde tam anlamı ile mutlak bir mevki kazanması, devlet çıkarlarının herşeyin üstünde sayılması ile gerçekleştirilmiştir. İslâm devletlerinde bu aşamaya daha Osmanlılardan önce kurulmuş olan diğer Türk devletleri zamanında erişilmiş bulunuyordu¹¹⁰. Bu özellik, merkezi idarenin, yani devletin, Anadolu'da çok etkili bir biçimde toplumsal yapıyı etkilemesinde önemli olmuştur.

110. H. İnalçık, *Osmanlı Mukukuna Giriş, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c. 12, n. 2, 1958, s. 102-103.

111. "Selçuklular sünniligin dört mezhebinden bilhassa hanefilikle kısmen şafilige sulhetmişlerdi... ve başta Selçuklular olmak üzere (Hanefilik) diğer Türk siyasi teşekküllerinin resmi mezhepleri vaziyetine yükselmiştir." İ. Kafesoğlu, *Selçuklular, İslam Ansiklopedisi*, c. 10, s. 403.

Geleneksel İslâm toplumunda ikinci toplumsal örgütlenme kademesi olarak alınan farklı hukuk mekteplerinin etki alanları ve dereceleri konusunda ise Anadolu'da ki toplumsal yapı ile ilgili hiçbir bilgi bulamadık. Ancak, Anadolu'da yaşayan müslüman halkın büyük çoğunluğunun Selçuklulardan başlayarak sünniligin dört mezhebinden hanefiliğe bağlı bulunması¹¹¹, şehirlerde ve kırsal alanlarda yaşayan nüfusun farklı camiler etrafında örgütlenmesini ortadan kaldıran bir etmen olarak alınabilir. Buna karşılık Anadolu-Türk şehir yapısının temel özelliklerinden birini esnaf-ahî örgütlerinin, veya daha genel deyimini ile sosyal-ekonomik meslek dernekçiliğinin meydana getirdiğini söyleyebiliriz. Ancak incelediğimiz 17. yy. sonrasını kapsayan dönem merkezi kontrolün zayıflamasına paralel olarak bu kademedeki örgütlenmenin de oldukça zayıfladığı bir dönemdir. Bunun bir nedeni de 17. yy.da şehirlerdeki nüfus artışı sonucunda meydana gelen işsizliktir. Şehirlerde toplanan işsizlerin her türlü işi az para karşılığında yapmayı kabul etmeleri, vasıflı işçiliğin gerilemesine ve üretilen malın niteliğinin düşmesine sebep olmuştur. Ayrıca da tüketimin artması, bol miktarda fakat niteliksiz üretimi hızlandırmış, bu gelişme şehir ekonomisinde düzenin, esnaf ahlakının ve üretim düşmesine sebep olmuştur¹¹². Bunun yanında, elde bulunan kaynaklardan Osmanlı şehrinde şehrin fiziksel gelişmesinin yeni mahalleler kurulması yoluyla olduğu anlaşılmaktadır¹¹³. Şehirlerde mahalle birimlerinin ortaya çıkması ile Osmanlı toplumsal yapısının genel gelişme süreci arasında bazı paralellikler kurmak mümkündür:

112. İ. Acaroğlu, *Sosyo-ekonomik Yapı, Özellikle Toprak Mülkiyeti Açısından Osmanlı İmparatorluğunda Mekansal Örgüt ve Yapı*, Ankara : (Teksir) 1972, s. 31.

113. Doğan Kuban, *Anadolu'da Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerine Bazı Gelişmeler, Vakıflar Dergisi*, n.7, 1968, s. 63.

- 1) Osmanlı merkezî idaresinin konar-göçer halkı şehirler etrafında yerleşik hale getirmek için giriştiği sistemli yerleştirme politikası sonucu göçebe halde yaşayan boy ve oymaklar, 'bey'lerinin etrafında şehir veya köy çevresinde kendilerine verilen topraklara hayvanları ile birlikte yerleştirildiler. Özellikle 17. yy.da yoğunlaşan bu yerleştirme sisteminin türlü sosyal ve ekonomik nedenleri vardır. Bu nedenlerin başında göçebe halkın merkezci bir devlet düzeni ile uyumayan yaşama koşulları yüzünden şehirlerde ve köylerde yerli halka zarar vermelerini önlemek, boş toprakları tarıma açmak ve üretimi arttırmak, özellikle 17. yy. başından başlayarak artan Celâli saldırıları yüzünden yerleşik halkın zarar görmesini önlemek için bir tampon alan meydana getirmek gelmektedir¹¹⁴. Boy ve oymaklarda genellikle 50-200 nüfus barındığına göre, bir cami veya mescid çevresinde toplanan mahalle büyüklüğü ortalama 100 kişi kadar olmaktadır¹¹⁵. Konar göçerlerin yerleşik hale getirilmesinde ilk adım köyler olmaktadır, şehirler ise ikinci adım olarak düşünülebilir.
2. Osmanlı döneminde şehirlerde güvenliğin korunması için uygulanan en önemli tedbir bir şehirden diğer bir şehire, veya köylerden şehirlere göçün önlenmesi¹¹⁶ ve sayahatin çok sıkı kurallara bağlanmış olmasıdır¹¹⁷. Şehire yerleşecek bir kimse, şehrin hangi mahallesine yerleşecekse o mahallenin ileri gelenlerinden birisini kendisine kefil yapması gerekiyordu. Kefil bulduktan sonra kadiya mürücaat edilerek, şehire niçin yerleşmek istediğini, ne işle uğraştığını anlatacak, isteği kabul edilirse o mahalleye yerleşecektir¹¹⁸. Böylece her mahalle birimi aynı işle uğraşan, aynı köy veya şehirden gelen, birbiri ile yakın ilişkisi olan, aynı dinden ve etnik gruptan olan ailelerin oturduğu homojen bir yapıya sahip olmaktadır. Ancak her mahallede zengin ile fakir ailelerin bir arada oturduğu, gelir yönünden mahalle birimlerinin heterojen bir yapı gösterdiği söylenebilir. Bu özellik bütün İslâm şehirlerinde görülmektedir¹¹⁹.

Bugün bile Anadolu şehirlerinde mahalle isimleri incelendiğinde bu işleyişi doğrulayacak birçok örneğe rastlanmaktadır (Şekil 4).

Burada açıklanan kapalı sosyo-ekonomik yapı içinde, incelediğimiz dönemde, şehirlerde sosyal hareketliliğin olmaması doğaldır.

3. 17.YY. BAŞINDAN 19.YY. ORTASINA KADARKİ DÖNEMDE ANADOLU-OSMANLI ŞEHRİNDE SOSYO-EKONOMİK YAPI İLE FİZİKSEL YAPI ARASINDAKİ İLİŞKİ

İncelediğimiz dönemde Anadolu şehrinin fiziksel gelişmesi Selçuklular devrinden kalma şehir surları dışında olmuştur. Sur dışına çıkmanın ilk başlangıcı 13-14.yy.da ticaret ve zanaatlarla ilgili eylemlerin surların kervan yoluna en kolay bağlantı sağlayan kapısının hemen dışında (Niğde, Antalya gibi), veya kaleyi kervan yoluna bağlayan yol üzerinde bir meydan çevresinde (Kütahya, Tokat gibi) yoğunlaşması şeklinde ortaya çıkmıştır. 'Sur içindeki şehir' modelinde de sepetçilik, çömlekçilik v.b. zanaatların ve hayvan pazarı, tahıl pazarı, odun pazarı gibi pazarcılık eylemlerinin de kale kapıları dışında yer aldığını günümüze kadar gelen meydan ve semt isimlerinden öğreniyoruz. 15. yy.dan sonra da açık pazar alışverişi devam etmiş ve özellikle

114. C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskan Teşebbüsü*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, n.998, 1963, s.37-45.

115. C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskan Teşebbüsü*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, n.998, 1963'teki dipnotlardan ortalama oymak büyüklükleri 100 kişi kadar çıkmaktadır.

116. M.M. Aktepe, 18. Asrın İlk Yarısında İstanbul'un Nüfus Meselesine Dair Bazı Vesikalar, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c.9, n.13, 1958. s.1-30

117. M. Çadırcı, "Tanzimata Girerken Türkiye'de Şehir İdaresi", Ankara, D.T.C.F. (basılmamış doktora tezi), 1972, s.137.

118. Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-u Belediyeye*, İstanbul: 1922, c.1, s.341-342.

119. R. Hassan, *Islam and Urbanization in the Medieval Middle East*, *Existics*, c.33, n.195, 1972, s.112.

120. M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, Ankara: T.T.K. Basımevi, 1971, s.182.

121. M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, Ankara: T.T.K. Basımevi, 1971, s.182

122. M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, Ankara: T.T.K. Basımevi, 1971, s.182

Osmanlı-Bizans sınır boylarında iki taraftan gelen alıcı ve satıcılar arasında geniş ölçüde bir mal değişimi yapılmıştır¹²⁰. Ancak büyük ticaret şehirlerinde inşa edilen büyük hanlar nedeniyle açık pazar alışverişi biçimindeki ticaret eylemlerine yer verilmemiş, ya tamamem ortadan kalkmış veya geniş yer kaplıyan malların malların satıldığı yerler olmuşlardır. Ot, saman, hayvan yemleri, geniş yer kapladıkları ve fiyatları da çok düşük olduğu için, hanlarda satılmayıp pazarlarda satılmışlar, canlı hayvan satışı da gene açık pazarlarda yapılmıştır¹²¹. Bu açıdan küçük pazar şehirlerinin merkezlerindeki tipik elemanlar açık pazar yerleri iken, bu şehirlerde bu dönemde inşa edilen hanlardan herbirinin bir yahut birkaç maddenin dağıtım yeri olma ayrıcalığını elde etmiş olanlar, bu şehirlerde genel pazarların kurulmasına, vakıf idarelerine ve imtiyazlarına dayanarak engel olmaktadır¹²².

Vergilendirme, narh, v.b. kontrol kurumlarının aracılığı ile merkezi kontrolün sağlandığı ticaret ortamında, sosyal yapıdaki durağanlığa benzer bir durum göze çarpmaktadır. Aynı işleyiş bütün zanaat kolları için geçerlidir. İçe dönük ekonomik yapının ve sıkı merkezi kontrolün getirdiği durağanlık şehirdeki merkez işlevlerinde de yansımakta, esnaf ve zanaat eylemlerinde kullanılan üretim teknolojisinin gelişmesini ve üretimin artmasını engellemekte, kapital birikimini ve dolaşımını yavaşlatmaktadır.

Genellikle şehir merkezindeki han, bedesten gibi fiziksel doku elemanlarının yapıları 15-16. yy. sonu dönemine rastlar. Bu dönemden 19.yy. ortasına kadar aşağı yukarı şehir merkezi 17.yy.a kadar geliştiği alan içinde kalmış ve bir gelişme göstermemiş, ticaret ve küçük sanatlarla ilgili eylem kolları birbirleri ile olan işlevsel ilişkilerini aynen devam ettirmişlerdir.

Yönetimsel merkezin şehrin fiziksel dokusunda bir eleman olarak ortaya çıkmayışının nedeni ise, Tanzimata kadar yöneticilerin kendilerinin şehirde bulunma zorunluğu olmaması ve kadı, subaşı v.b. devlet memurlarının genellikle evlerinde devlet işlerini görmeleri olsa gerektir¹²³. Böylelikle geleneksel islâm şehrinde fiziksel dokuyu oluşturan beş elemandan biri olan ve şehrin ileri gelenlerinin oturduğu bir aristokrat mahallesine¹²⁴ Anadolu-Osmanlı şehrinde bu dönemde rastlanmamaktadır. İncelediğimiz örneklerde saraylar ve konaklar genellikle mahalle içlerine dağılmışlardır.

Konut alanlarında ise sosyal hareketliliğin olmaması, nüfus yığılmasının belli bir noktada dengelenmesi ve konut alanını oluşturan birimler olan mahallelerin meydana gelmesindeki etmenler ve örgüt biçimi nedeniyle şehirlerin genişlediği alan 17.yy. sonunda en geniş sınırlarına ulaşmış, 19.yy. ortasına kadar da şehir bu sınır içinde kalmış olmalıdır. Örneğin Evliya Çelebinin Kütahya şehri için verdiği fiziksel alan ölçüleri (adım olarak)¹²⁵ 1940'lara kadar hiç bir büyüme göstermemiştir. Çorum için de 17.yy. için verilen mahalle sayıları ve sınırları, 1890'daki sınırlarla çakışmaktadır. Böylece merkez-konut alanı ilişkisi de bu dönemde değişmeden devam etmektedir.

123. H.S. Selen, 16. ve 17. Yy'larda Anadolu'nun Köy ve Küçük Şehir Hayatı, 3. Türk Tarih Kongresi, Ankara: T.T.K. Yayınlarından, 1948, s.566.

124. A.H. Hourani, *The Islamic City In the Light of Recent Research*, *The Islamic City*, Hourani ve Stern (ed.), Philadelphia: University of Penn. Press, 1970, s.21-22.

125. Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*, Türetkeştiren: Zuhuri Danişman, İstanbul: Z. Danişman Yayınevi, 1971, c.13, s.47-48.

SONUC

Bu yazımızda 17.yy. başından 19.yy.ortasına kadarki zaman dilimi içinde, Osmanlı devletinin toplumsal yapısında ortaya

çıkan özelliklerin, Anadolu-Osmanlı şehrinin mekânsal yapı-fiziksel yapı ilişkilerini geniş ölçüde etkilediğini, toplumsal yapıdaki durağanlığın, şehrin fiziksel gelişmesinde de aynen izlenebildiğini örneklerle saptamaya çalıştık.

19.yy.ın ikinci yarısında yönetsel ve işlevsel kademelenmede meydana gelen değişmelerin şehirlerin mekansal yapısındaki bir yansıması şehrsel nüfus yığılmasında olmuş, diğer bir yansıması ise şehirdeki konut, yönetici merkez ve ticari merkezde farklılaşmanın ortaya çıkmasına yol açmıştır. İncelediğimiz zaman dilimi içinde feodal Osmanlı toplum yapısının içe dönük ekonomileri, örneğin Manisa'ya İzmir'e göreli olarak yerel merkez olma¹²⁶, Tokat'a Samsun'a göreli olarak yerel merkez olma üstünlüğünü sağlamıştır. 19.yy. ortasından sonra batılı ülkelerle yapılan ticaret anlaşmalarıyla açıklık kazanan 'dış pazarlara açılma' politikasının sonucu olarak¹²⁷, denge durumunun ulaşım ağının kırılma noktaları olan liman şehirleri lehine bozulmasına, yerel merkez niteliğindeki yerleşmeler nüfus kaybederken liman şehirlerinin kontrol alanlarının (hinterland) genişlemesine ve büyük ölçüde nüfus kazanmalarına yol açmıştır. Örneğin, Samsun 17.yy. ortasında küçük pazar şehri niteliğinde¹²⁸, 18.yy. başında ise köy görünümünde¹²⁹ bir yerleşmedir. 18.yy.da Karadeniz limanları ile Kırım arasında oldukça önemli deniz ticareti yapıldığı dönemde Samsun da bir ara gelişmiş, ancak Kırım'ın elden çıkması üzerine bu ticaret çok gerilemiş, şehir de bundan zarar görmüştür.¹³⁰ 18.yy. başlarında şehir nüfusu 2000 kişi olarak¹³¹, yüzyıl ortalarında ise 3000 kişi olarak¹³² saptanmıştır. 19.yy. sonlarında ise şehir nüfusu büyük bir artış göstererek 11.000'e¹³³, 19. yy. sonlarında şehirdeki ev sayısı 2624 iken 20. yy. başlarında 3600'e çıkmıştır.¹³⁴ Bu dönemde şehir çevresinde tütün işleyen bazı fabrikaların kurulduğu da kayıtlardan anlaşılmaktadır.

Böylece incelediğimiz 17.-19. yy. döneminde Anadolu'da üretim ve ulaşım eylemlerinde kullanılan teknolojik seviye, 19.yy. ortasında sonra özellikle dış etmenlerle değişme göstermiş, batılı girişimcilerin çabalarıyla ulaşım da demiryolunun Anadolu'ya girmesi artık ürün akımını etkilemiş, üretimde fabrikaların kurulması ise toplumsal yapıda başka bir örgütlenme biçiminin ve giderek yerleşmelerin işlevsel ve yönetsel kademelenmesinde önemli değişikliklerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu özelliklerinden dolayı incelediğimiz 17.yy.-19.yy. ortasını kapsayan dönemde farklı ilişkilerin ortaya çıktığı 19.yy.'ın ikinci yarısı Anadolu şehrinin geniş kapsamlı yapısal analizleri için başka bir inceleme döneminin başlangıcı olarak alınabilir. Bu dönemde dinamik özellikler gösteren yerleşmeler İzmir, Samsun, Mersin gibi artık ürünün toplanma merkezleri olan liman şehirleri olmaktadır. İncelediğimiz dönemde artık ürünün toplanma merkezi olan ticaret şehirleri ise önemli nüfus kaybına uğramışlardır.

THE PROCESS OF STRUCTURAL CHANGE IN ANATOLIAN-OTTOMAN CITY BETWEEN THE 17TH AND MID 19TH CENTURIES

SUMMARY

The pre-modern city in Anatolia acquired its essential characteristics in Ottoman period in terms of levels of

126. M.B. Kiray, *Örgütlenmeyen Kent-İzmir'de İş Hayatının Yapısı ve Yerleşme Düzeni*, Ankara: Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, n.A-1,1972, s.7.

127. Heuschling, X., *L'Empire de Turquie*, Bruxelles: H. Tarlier,1860, s.174-232.

128. Evliya Çelebi 17. YY ortasında Samsun'u, evleri kiremitli, bağlı, bahçeli, medrese, imaret, darülhadis gibi şeyleri ve limanı bulurmayan, ancak yedi tane çocuk mektebi olan ve voyvodalık şeklinde yönetilen, ahalisi hep gemici ve kendirci olan küçük bir yerleşme olarak anlatmaktadır. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Türkçeleştiren: Zuhuri Danişman, İstanbul: Z. Danişman Yayınevi, 1971, c.3, s. 79.

129. 1701'de buradan geçen Tournefort, Samsun'un adını zikremeden- eski Atina kolonisi Amisos'in yerinde kurulmuş bir köyü arkamızda bıraktık- demekle iktifa eder. B. Darkot, Samsun, *İslam Ansiklopedisi*, c.10, s. 175.

130. B. Darkot, Samsun, *İslam Ansiklopedisi*, c.10. s.175

131. J. Macdonald Kinneir, 1813-1814 senelerinde şehri harap bir sur ile çevrili, beş camisi, bir hamamı ve tüccarlar için büyük bir hanı olan bir yerleşme olarak anlatmakta ve nüfusunu 2000 olarak bildirmektedir. B. Darkot, Samsun, *İslam Ansiklopedisi*, c.10. s.175

132. V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, Paris: Ernest Leroux, 1894, c. 1, s. 103'de 1860'da şehir nüfusu 3000 olarak verilmiştir.

133. V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, Paris: Ernest Leroux, 1894'de 1890'da şehir nüfusu 11 000 olarak verilmektedir. s.103

134. B. Darkot, Samsun, *İslam Ansiklopedisi*, c. 10, s. 176.

organization in city life, population size, occupational differentiation, spatial distribution of activities and land use relationships, and provided a physical layout which was reused also for contemporary purposes in existing settlements of today.

For an understanding of the spatial structure of Anatolian-Ottoman city between 17th and mid 19th centuries, the growth and development have several implications which offer us some possibilities for the formulation of a systematic-comprehensive view of the structural analysis of a city as a set of dynamic relationships.

Historical development of urban spatial structure in seven Anatolian cities, Manisa, Kütahya, Çorum, Amasya, Tokat, Niğde, Antalya, all had the function of regional-trade centers in urban hierarchy parallel to their administrative-control function at 'kaza' or 'eyalet' level (Fig. 1 and 2) in the administrative organization of Ottoman Empire shows some basic similarities :

1) the rigid social structure of Ottoman society between 17th and mid 19th centuries reflected on physical development, physical area and population of cities. Production and transportation technology in Anatolia being almost unchanged, and the urban population and population increase being the function of agricultural surplus at this long historical period, resulted as very static relationships both at regional and urban levels.

11) the organization of social life in the Anatolian city also reflects the rigid social organization of Ottoman society at the same period with almost no social and occupational mobility between different social and ethnic groups within the boundaries of the urban area. Because of these factors there was no differentiation in residential areas of cities.

After mid 19th century, parallel to the changes in regional interrelationships, the spatial structure of Anatolian-Ottoman city also changed and reached a new stage in its historical development process.

KAYNAKLAR

ACAROĞLU, İ. Sosyo-Ekonomik Yapı, Özellikle Toprak Mülkiyeti Açısından Osmanlı İmparatorluğunda Mekansal Örgüt ve Yapı. Ankara : O.D.F.Ü. teksir, 1972.

AKBAL, F. 1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdari Taksimat ve Nüfus. *Bulleten*, Ankara: T.T.K., c.15, n.60, 1951.

AKDAĞ, M. *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*. Cilt 2; Ankara: T.T.K. Basımevi, 1971.

AKDAĞ, M. *Celali İsyanları (1555-1603)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963. (Ankara Üniversitesi D.T.C.F. Yayınları, Sayı 144).

AKDAĞ, M. Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş Devrinde Esas Düzen. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c.3, n.4-5.

- AKTEPE, M. 18. Asrın İlk Yarısında İstanbul'un Nüfus Mes'elesine Dair Bazı Vesikalar. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c.9, n.13, 1958.
- AKSOY, S. *Türkiye'de Toprak Meselesi*. Ankara: Gerçek Yayınevi, 1971.
- BARKAN, Ö.L. 17. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'nin Geçirdiği İktisadi Buhranların Sosyal Yapı Üzerindeki Tesirleri. *İktisadi Kalkınmanın Sosyal Meseleleri*. Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti, İstanbul: İstanbul Matbaası, 1964.
- BARKAN, Ö.L. *Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları*, *Ülkü Mecmuası*. n.60.
- BARKAN, Ö.L. *Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Vakıflarının İdari-Mali Muhtariyeti Meselesi*, *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*. Ankara: n.1, 1941-42.
- BARKAN, Ö.L. *Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi*, *Tanzimat I*. İstanbul: 1940.
- BARKAN, Ö.L. *Osmanlı İmparatorluğunda bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler*, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*. İstanbul: c.15, n.1-4, 1953-54.
- BARKAN, Ö.L. *Şehirlerin İnkişaf ve Teşekkül Tarihi Bakımından Osmanlı İmparatorluğunda İmarat Sitelerinin Kuruluşu ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar*, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*. İstanbul: c.23, n.1-2, 1962-63.
- BELİN, M. *Türkiye İktisat Tarihi Hakkında Tetkikler*. Çeviren: Ziya Karamürsel. İstanbul: Devlet Matbaası, 1931.
- CİNLİOĞLU, H.T. *Osmanlılar Zamanında Tokat*. Tokat: Tokat Matbaası, 1950.
- CUİNET, V. *La Turquie d'Asie*. Cilt 1-3; Paris: Ernest Leroux, 1894.
- ÇADIRCI, M. *Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme*, *Bulleten*. Ankara: T.T.K., c.34, n.135, 1970.
- ÇADIRCI, M. *Tanzimata Girerken Türkiye'de Şehir İdaresi*. Ankara: D.T.C.F. (basılmamış doktora tezi), 1972.
- DEMİRAY, A. *Amasya*. Ankara: Güney Matbaacılık ve Gazetecilik T.A.O., 1954.
- DEWDNEY, J.C. *Turkey*. New York: Praeger, 1971.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. Cilt 3,4,7,13; İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi, 1969.
- GABRIEL, A. *Monuments Turcs d'Anatolie: Kayseri, Niğde*. Paris: E. de Boccard, 1931.

- GABRIEL,A. *Monuments Turcs d'Anatolie: Amasya, Tokat, Sivas.* Paris: E. de Boccard, 1934.
- GÖKÇEN,İ. *16. ve 17.yy.larda Manisa'da Deri Sanatları Tarihi.* İstanbul: 1945.
- GÖKÇEN,İ. ve ULUÇAY,Ç. *Manisa Tarihine Genel Bakış.* İstanbul: 1939.
- GRUNEBaum,G.E. *Islam: Essays in the Nature and Growth of Cultural Tradition.* London: Routledge and Kegan, 1961.
- HAMILTON,W.J. *Researches in Asia Minor.* c.2; London: 1842.
- HARRIS,C.D. ve ULLMAN,E.L. *The Nature of Cities. Annals of the Academy of Political and Social Science, CCXLII, Kasım 1945.*
- HASSAN,R. *Islam and Urbanization in the Medieval Middle East. Ekistics, c.33, n.195, 1972.*
- HEUSCHLING,X. *l'Empire de Turquie.* Bruxelles: H. Tarlier,1860.
- HOURLANI,A.H. *The Islamic City in the Light of Recent Research The Islamic City, Hourani ve Stern (eds.), Philadelphia University of Pennsylvania Press, 1970.*
- HÜSEYİN AVNİ *Reaya ve Köylü.* İstanbul: Tan Matbaası, 1941.
- İNALCIK,H. *Osmanlı Hukukuna Giriş. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, c.12, n.2, 1958.*
- İNALCIK,H. *Capital Formation in the Ottoman Empire. Journal of Economic History, XXIX, 1969.*
- İNALCIK,H. *Land Problems in Turkish History. The Muslim World XIV, 1955.*
- İNALCIK,H. *The Foundations of the Ottoman Economic-Social System in Cities. La Ville Balkanique XVc-XIVss Studia Balkanica, n.3, 1970.*
- Islam Ansiklopedisi. M.E.B. Yayını, (c.1,3,4,6).*
- ISMAL,A. *Origin, Ideology and Physical Patterns of Arab Urbanization. Ekistics, c.33, n.195, 1972.*
- KIRAY,M.B. *Örgütlemeyen Kent: İzmir'de İş Hayatının Yapısı ve Yerleşme Düzeni.* Ankara: Sosyal Bilimler Derneği Yayını, A-1, 1972.
- KÖPRÜLÜ,F. *Osmanlı Devletinin Kuruluşu.* Ankara: T.T.K. Yayını, Seri 8, n.8, 1959.
- KUBAN,D. *Anadolu Türk Şehri Tarihi Gelişimi, Sosyal ve Fiziksel Özellikleri Üzerine Bazı Gelişmeler. Vakıflar Dergisi, n.7, 1968.*
- LAPIDUS,I.M. *Muslim Cities and Islamic Societies. Middle Eastern City, I.M. Lapidus (ed.), Berkeley: University of California Press, 1969.*

- LAPIDUS, I.M. *Muslim Cities in the Later Middle Ages*. Cambridge: Harvard University Press, 1967.
- MEADOWS, P. *The City, Technology and History, Urbanism, Urbanization and Change: Comparative Perspectives*. P. Meadows ve E.H. Mizruchi (eds.) Reading, Mass.: Addison-Wesley, 1969.
- NIEBUHR, C. *Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern*. Cilt 3; Hamburg: 1837.
- ORHONLU, C. *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskan Teşebbüsü*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, n.998, 1963.
- OSMAN NURİ *Mecelle-i Umur-u Belediye*. Cilt I; İstanbul: 1922.
- RAMSAY, W.M. *The Historical Geography of Asia Minor*. Amsterdam: Adolf, M. Hakkert, 1962.
- SELEN, H.S. 16. ve 17. YY.larda Anadolu'nun Köy ve Küçük Şehir Hayatı. 3. Türk Tarih Kongresi. Ankara:T.T.K. Yayınları, Seri IX, n.3, 1948.
- SEVGİN, N. *Anadolu Kaleleri*. Cilt 1; Ankara: Doğu Matbaası, 1959.
- SJOBERG, G. *The Preindustrial City : Past and Present*. New York: The Free Press, 1965.
- TAESCHNER, F. *Das Anatolische Wegenetz nach Osmanischen Quellen*. Leipzig : 1924.
- TEKELİ, İ. *Osmanlı İmparatorluğunda Şehrin Kurumsallaşmış Dış İlişkileri*. Bülten. Ankara: O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Araştırma ve Geliştirme Enstitüsü, c.1, n.2, 1972.
- TEXIER, C. *Asie Mineure*. Paris : Firmin-Didot, 1882.
- ULUÇAY, Ç. *17.YY.da Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*. İstanbul : 1955.
- ULUÇAY, Ç. *17.YY.da Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilatı*. İstanbul:1943.
- UZUNÇARŞILI, İ.H. *Kütahya Şehri*. İstanbul : Devlet Matbaası, 1969.
- YEŞİL, M. *Kütahya İlinin Kısa Tarihi*. İstanbul : 1938.